

שיתוף פעולה בין ישראל למדינות ערב: כיצד זה עובד ברמה האזרחית?

ד"ר רועי קיבריק ועינת לוי

שיתוף פעולה בין ישראל למדינות ערב: כיצד זה עובד ברמה האזרחית?

ד"ר רועי קיבריק ועינת לוי*

ספטמבר 2020

מחקר זה עוסק בשיתופי פעולה אזרחיים שמתקיימים בין ישראלים ותושבי מדינות ערב, בתחומי סביבה, ספורט, תרבות, תיירות, דת ומורשת, סיוע הומניטרי, רפואה, מדע ומחקר. המאמר מציג ומנתח דוגמאות לשיתופי פעולה, ומזהה גורמים שמסייעים לקיומם והצלחתם. המאמר גם מציג את תרומתו האפשרית של שיתוף פעולה אזרחי אזורי לקידום תהליך שלום מדיני בין ישראל לשכנותיה.

א. מבוא

שיתוף הפעולה האזורי בין ישראל ומדינות ערב הפך בעשור השני של שנות האלפיים למושג פוליטי רב-עוצמה בישראל. אחד הנרטיבים המרכזיים שאותם קידמו ראש הממשלה נתניהו וממשלותיו גורס כי ניתן להתקדם לנורמליזציה עם מדינות ערב גם ללא התקדמות מקדימה בסוגיה הפלסטינית. מכון מיתונים הקדיש פרויקט מחקרי נרחב לבחינת שיתוף הפעולה האזורי בין ישראל ומדינות ערב מרכזיות. הפרויקט סקר את שיתופי הפעולה הקיימים, אך גם הצביע על הפוטנציאל הגדול שאינו ממומש ועל תלותם של הקשרים בנסיבות חיצוניות משתנות, כל עוד ישראל והפלסטינים לא מתקדמים באופן משמעותי בתהליך השלום.

לנוכח השיח הגובר על האפשרות לקידום נורמליזציה בין ישראל ומדינות ערב, חשוב להפנות את תשומת הלב גם ליחסים שמתקיימים ברמה האזרחית. שיתופי פעולה אזרחיים בין ישראל למדינות ערב מתקיימים ברמות שונות ובנושאים שונים, חרף המשכו של הסכסוך הישראלי-פלסטיני, שמונע כיוון יחסים נורמליים מלאים בין אזרחי ישראל והאזור. מאמר זה נועד לשרת את כל מי שמעוניין לקדם נורמליזציה וחיי שלום ושיתוף פעולה, בהפנותו זרקור ליחסים האזרחיים הקיימים, ובנסותו ללמוד מהניסיון המצטבר לטובת הרחבת שיתופי פעולה בעתיד: באילו נושאים קל יותר לקדם שיתוף פעולה ומדוע; כיצד ניתן לקדם שיתופי פעולה אזרחיים במצב של סכסוך ישראלי-פלסטיני מתמשך; ומהם המאפיינים המבניים ופרקטיקות ההתנהלות שיכולים לסייע לקידום שיתוף פעולה אזרחי. חשוב ללמוד מהניסיון כדי לקדם שיתוף פעולה אזרחי לעת שלום, בצורה יעילה ואפקטיבית, אבל גם כדי לקדם שיתופי פעולה שכאלה כבר כעת, במיוחד לאור יכולתם לבסס תנאים טובים יותר לקידום תהליך שלום פוליטי-מדיני.

האפשרות לקיום קשרים אזרחיים ושיתופי פעולה אזרחיים אינה מתבססת רק על הסכמים פורמליים בין מדינות, המסדירים שיתופי פעולה מדיניים, ביטחוניים, כלכליים ואסטרטגיים, אלא גם על קשרים בין אזרחים, לרבות ארגוני חברה אזרחית, הפועלים למען מטרות משותפות, מקדמים תחומי עניין משותפים, ובכללם גם יחסים כלכליים ועסקיים. הדבר נכון במיוחד בנוגע לשאיפה לקדם נורמליזציה של היחסים בין ישראל ובין מדינות האזור – הנורמליזציה באה לידי ביטוי ביחסים ברמת החברה האזרחית, ובגליטימציה שהציבור מעניק לקיומם של יחסים במגוון רחב של תחומים. מאמר זה מתמקד במאפיינים של שיתוף פעולה אזרחי במזרח התיכון ברמת החברה האזרחית, בין ישראלים וחבריהם במדינות ערב במזרח התיכון ובצפון אפריקה.

המאמר מתמקד בניתוח הפרקטיקה של שיתופי פעולה אזרחיים בין ישראלים ותושבי מדינות המזרח התיכון וצפון אפריקה. מאמר זה מנתח שיתופי פעולה שבהם היקף הפעילות בולט: ספורט, סביבה, תיירות, מדע,

* ד"ר רועי קיבריק הוא מנהל המחקרים של מכון מיתונים ומרצה בחוג למדע המדינה במכללת עמק יזרעאל; עינת לוי היא חוקרת במכון מיתונים, עמיתת מחקר בפורום לחשיבה אזורית והמקימה של "קונקשן למרוקו".

דת ומורשת, תרבות, וסיוע הומניטרי. לעומת זאת, לא נכללו במחקר שיתופי פעולה אזרחיים שאופיים עסקי-כלכלי, למעט תחום התיירות, שיוצר תשתית לקידום קשרים אזרחיים בשאר התחומים הנידונים במאמר.

לפני שנדון בדוגמאות השונות של שיתוף פעולה אזרחי ובתובנות שניתן לגזור מהן, יש להגדיר היטב למה אנו מתכוונים בבואנו לדון בשיתוף פעולה אזרחי. השימוש במושג אינו מתייחס לפעילות מוגדרת אלא למגוון מערכות יחסים במגוון רחב של פעולות. ניתן לזהות שלושה סוגים של שיתופי פעולה. הראשון, שיתוף פעולה המתבסס על פעולה בה צד אחד משתף את הצד השני בדבר מה – רעיון, ידע, מוצר, חומר – כדי שגם הצד השני יוכל ליהנות ממנו (באנגלית sharing). השני, שיתוף פעולה המכוון ליצירת תוצר משותף תוך הישענות על חלוקת עבודה ברורה בין הצדדים (באנגלית cooperation); ואילו השלישי הוא שיתוף פעולה הנשען על עבודה משותפת ודינמית הכוללת גם חלוקת עבודה אך גם התאמות בתפקידים תוך כדי פעולה ואחריות משותפת לתוצר המוגמר (באנגלית collaboration). לכן, כאשר בוחנים שיתופי פעולה בין ישראל ומדינות האזור ניתן למצוא שימוש במושג לתיאור הנכונות של צד אחד "לסבול" את נוכחותו של צד אחר באותה מדינה או באותו מפגש או מוסד, ומאידך תיאור של מערכת יחסים מורכבת בה שני שחקנים או יותר פועלים יחד ובתיאום למען מטרה משותפת. על מנת לדון בנושא שיתוף הפעולה האזרחי באופן רציני, יש להבחין בין השימושים השונים במונח שיתוף פעולה, ולהוסיף ממד זה לניתוח היחסים הקיימים והאפשריים.

בנוסף לכך, חשובה האבחנה בין שיתוף פעולה ממשלתי-מדינתי, לבין שיתוף פעולה אזרחי. מאמר זה מתמקד בשיתוף פעולה בו מעורבים שחקנים עצמאיים מהחברה האזרחית, גם אם הם נתמכים על ידי ממשלותיהם, באופן כללי ואף באופן ספציפי לשם קידום פעילות משותפת באזור. הסכמי שיתוף הפעולה הפורמליים, המדיניים, הנחתמים בין ממשלות, או אלו המתקיימים בין משרדי ממשלה שונים ונציגיהם, אינם עומדים במוקד המאמר, והם אינם נכללים כדוגמאות לשיתוף פעולה אזרחי, על אף שפעמים רבות כפי שנראה, הם מניחים תשתית פורמלית המאפשרת שיתופי פעולה אזרחיים.

המאמר בנוי משני חלקים. הראשון סוקר את תחומי שיתוף הפעולה השונים – את המאפיינים הכלליים של כל תחום, דוגמאות לשיתופי פעולה בתחום הנידון, ותובנות ראשוניות הנגזרות מהדוגמאות. חשוב לציין כי המאמר אינו סוקר את כל הפעילויות בכל תחום, אלא משתמש במספר דוגמאות בולטות כדי לחלץ את התובנות המרכזיות. בכל תחום שנסקר מתקיימות פעילויות נוספות, אשר לא זכו להיכלל כדוגמאות, ובוודאי יש להן ערך רב וגם הן יכולות ללמד אותנו רבות. החלק השני דן בתובנות המרכזיות העולות מכלל תחומי שיתוף הפעולה שהוצגו, ומספק מבט כללי חוצה-תחומים.

המאמר מתבסס על חומרים גלויים, אשר פורסמו בתקשורת או נחשפו על ידי ארגוני החברה האזרחית, ועל ראיונות עם מומחים ופעילי חברה אזרחית. פומביות הקשרים האזרחיים, כפי שנראה להלן, הינה מרכיב נוסף המקשה על קידומם של שיתופי פעולה אזרחיים באזור. בהמשך לכך, חרף עדויות לשיתופי פעולה חשאיים, אלה לא נכללו במחקר.

ב. שיתופי פעולה אזרחיים ברמה האזרחית

1. סביבה

תחום הסביבה מעצם טבעו אינו מכיר בגבולות פוליטיים. הסוגיות הסביבתיות אינן מוגדרות באופן לאומי או מדיני, אלא מחוברות לעולם הגיאוגרפי, ומושפעות – לחיוב ולשלילה – מפעילותו של האדם בעולם. התחום הסביבתי הפך לאחד מהנושאים המרכזיים על סדר היום הגלובלי, בייחוד בעולם הפוסט-תעשייתי המתמודד עם התחממות גלובלית וההשלכות של ניצול יתר של משאבי הטבע. התמודדות חיובית של האדם עם אתגרי הסביבה מחייבת שיתופי פעולה אזרחיים וגלובליים, חוצי גבולות פוליטיים. מטבע הדברים (תרתי משמע), פעילי איכות הסביבה נוטים לבחון את המציאות דרך עיניים מקצועיות אלו. לכן, ארגוני חברה אזרחית העוסקים בתחום הסביבה וממוקמים במדינה זו או אחרת מאמצים לרוב ראייה גלובלית או אזרחית המבקשת לבנות שיתופי פעולה כבסיס לפעילותם.

תחום הסביבה הינו זירה אינטגרטיבית, אשר העיסוק בו מחייב שילוב תחומים רבים והוא רלבנטי לכלל קבוצות האוכלוסייה. נושאי הסביבה כוללים התייחסות כלכלית-עסקית, אנרגטית, חינוכית, קהילתית,

תרבותית, ולכן התחום רלבנטי לכל החיים במרחב, ולא רק לעוסקים באופן ישיר בתחום. גם מי שאינו מקדיש זמן ומחשבה לנושאי סביבה, מושפע מהמתרחש בתחום זה: סובל מזיהום אוויר ומים או נהנה מאיכות ונגישות למים ואוויר נקיים. העיסוק בתחום זה מאופיין בגישה השואפת להכליל כמה שיותר בעלי עניין ולהימנע מהדרה ושימור הידע בקרב אליטה מצומצמת.

דוגמאות לשיתופי פעולה בתחום הסביבה

מכון ערבה הינו דוגמה מרכזית לשיתוף פעולה אזרחי בתחום הסביבה. המכון נוסד ב-1996 בקיבוץ קטורה אשר בערבה הדרומית, ועוסק במחקר אקדמי בתחומי הסביבה השונים, תוך שימת דגש על שיתוף פעולה בין ישראל ושכנותיה, ובעיקר עם הפלסטינים והירדנים. למכון מספר תכניות אקדמיות ואוניברסיטת בן-גוריון מעניקה אקדמיטציה לסטודנטים המשתתפים בהן כחלק מחובתם לתואר ראשון או שני. לצד חוויית הלימוד המשותפת, הסטודנטים גרים יחד בקיבוץ במטרה שהלימוד והמגורים המשותפים יבנו תשתית ידע והיכרות להכנת הבוגרים לשמש כמנהיגים מובילים של שיתופי פעולה חוצי גבולות. רשתות הבוגרים של המכון הינן אחד הכלים שהמכון מציע לחיזוק היוזמות וההשפעה של בוגריו. לצד התכנית האקדמית מפעיל המרכז ארבעה מרכזי מחקר משותפים לחוקרים וארגונים ברשות הפלסטינית וירדן, אשר עוסקים גם במחקר אך גם ביישום תכניות באזור ובעולם כולו בתחומי חקלאות באקלים קיצוני, צמחי מרפא, בחינת טכנולוגיות חדשות של אנרגיה מתחדשת, השפעות אבק וחום על פאנלים סולאריים, ניהול משאבי מים, טיפול בשפכים, שיטות להתפלת מים, מיפוי המגוון הביולוגי באזור, הגנה על משאבי טבע ועוד. המכון גם יזם כנס בינלאומי בנושא סביבה, כמרכיב בדיאלוג חוצה-גבולות בערוץ לא-רשמי, על מנת "לקדם הסכמים סביבתיים בין ירדן, ישראל והפלסטינים, כדי לשפר את חייהם, להגן על הסביבה ולתמוך בפתרונות בני קיימא לסכסוך".¹

המכון מתפקד כעמותה ונסמך על תרומות, בעיקר מקרנות משפחתיות.² עובדה זו מקשה על המכון בעיקר בעת משברים כלכליים עולמיים המצמצמים תרומות ומסכנים את עתידו. מלבד האתגר שבהישענות על תרומות, גם קשיים פוליטיים מכבידים על הגשמת החזון והפעילות של המכון; בירדן הלגיטימציה ללימודים בישראל מוגבלת, וברשות הפלסטינית, על אף שהסטודנטים עצמם מעוניינים ללמוד בישראל, דווקא הרשות מערימה קשיים.³ למרות זאת, בכל שנה קולט המכון כ-8 סטודנטים מירדן ומהרשות בזכות המוניטין שצבר כארגון המבטא שוויוניות ומכיר בזכויות הכלל, שיתוף הפעולה המבוסס על צורך קונקרטי המהווה אינטרס הדדי של העמים באזור, והפתח שהוא מספק לקידום מקצועי של סטודנטים ירדנים ופלסטינים. למכון יש נציגים בירדן וברשות הפלסטינית המקדמים את פעילותו. בעבר המכון פרסם מודעות בעיתון בעמאן שהזמינו לתכנית לימודים בוואדי ערבה, מבלי להזכיר את ישראל. למודעות אלו הגיבו כ-60 מתעניינים, ומתוכם רק כחמישה או שישה ניתקו קשר לאחר ששמעו שהלימודים בישראל. היום הופסק השימוש בעיתונות, והפרסום נעשה דרך הרשתות החברתיות, והרבה מפה לאוזן.

דוגמה מרכזית נוספת לשיתוף פעולה אזרחי בתחומי הסביבה היא פעילותו של ארגון אקופיס המזרח התיכון (EcoPeace Middle East). ארגון זה מפגיש בין פעילי איכות סביבה ירדנים, פלסטינים וישראלים, ושם לעצמו כמטרתו העיקרית לקדם שיתוף פעולה לשם שימור המורשת הסביבתית המשותפת לשלושת העמים. לתפיסתו, שיתוף פעולה שכזה יתרום לפיתוח בר-קיימא וליצירת התנאים הנדרשים לשלום ממושך באזור. המבנה של הארגון מבטא את תפיסתו המתבססת על שיתוף ושוויון. הוועד המנהל מונה ארבעה נציגים פלסטינים, ארבעה ישראלים וארבעה ירדנים, המקבלים החלטות בהסכמה. משרדי אקופיס פרוסים בעמאן, בבית לחם ובתל אביב; בכל משרד פועל צוות זהה ומקביל בתפקידיו, והתקציב הארגוני הוא אחד. הארגון עובד מול שלושה קהלי יעד מרכזיים: קהילות, מקבלי החלטות ושותפים בזירה הבינלאומית. הארגון מתמקד בעיקר בנושא המים. הפרויקט הקהילתי המרכזי שלו הוא מים ושכנות טובה, אשר החל בשנת 2001 ומתמקד בחיבור כלל האוכלוסייה וממלאי התפקידים ברשויות המקומיות לקידום פתרונות חוצי-גבולות להתמודדות מוצלחת עם אתגרי מים.

¹ Arava Institute, [Annual Cross-Border Environmental Cooperation Conference](#), 13-14 September 2017.

² Arava Institute. [Sponsors](#), 2015.

³ נייר יגנה, "מכון הערבה שבו לומדים ירדנים וישראלים בסכנת סגירה", הארץ, 30 באוקטובר 2012.

פרויקטים קהילתיים נוספים כוללים שימוש בחשיבות המוקנית לנהר הירדן בדתות השונות על מנת לגייס קהילות מאמינים לשיקום הנהר, והקמתם של מרכזים אקולוגיים המשמשים כמרכזי חינוך לנוער ולתיירים. ברמת מקבלי החלטות פועל הארגון לקידום ושינוי מדיניות בעזרת מחקרים ותדריכים המדגישים את הרווח ההדדי מטיפול באתגרי המים. בין הפרויקטים המרכזיים בתחום זה ניתן למצוא את התכנית לטיפול במשבר המים בעזה מבלי להמתין להתקדמות בתהליך השלום הישראלי-פלסטיני, אימוצה של תכנית אב לשיקום אגן נהר הירדן וים המלח, וקידום בנייתה של קהילת מים ואנרגיה משותפת ישראלית-ירדנית-פלסטינית, המבוססת על הרעיון והניסיון האירופי ליצירת תלות משאבים הדדית כמרכיב בבניית יחסי ביטחון ושלוש. כחלק משליחותו של הארגון, הוא גם פיתח תכנית לביטחון מים, המציעה לארגונים אחרים הממוקמים באזורי סכסוך ברחבי העולם ללמוד מהניסיון באזור כיצד לנהל את אתגרי המים המשותפים לשני הצדדים בסכסוך. בין האזורים שגילו עניין בתכניתם ניתן לציין את אזורי הקונפליקט בבוסניה-הרצגובינה, קוסובו, סרילנקה, והודו-פקיסטן.⁴

המבנה וההתנהלות המשותפים של הארגון מקנים לו יתרון, בכך שכל החלטה מהווה למעשה הסכמה אזרחית. בנוסף, כל משרד פונה אל הממשלה שלו בשפתה, ומתמקד באינטרסים ובצרכים שלה. מול המוסדות הבינלאומיים הפנייה והשיח הם משותפים. כדי לתמוך בהתנהלות זו, גם בעבודות המחקר משתדל הארגון לבחור חוקרים משלוש המדינות, עדיף חוקרים שכבר עבדו עם הממשלות בארצותיהם וזכו ללגיטימציה ציבורית ומוסדית, כדי לבסס ראשית כל הסכמה על העובדות עצמן. העבודה עם חוקרים מובילים ומקובלים בחברות שלהם עולה לארגון משאבים רבים יותר, אך היא משתלמת ברכישת הלגיטימציה של הממשלות.

אחת האסטרטגיות המרכזיות של הארגון היא לכוון לצרכים השונים של כל צד. למשל, עבור הישראלים הטיעונים הביטחוניים הם רלבנטיים יותר, ודרכם ניתן להגיע לדרג מקבלי החלטות. לכן, כאשר הצביע הארגון על הצורך לטפל במי שופכין בעזה, הוא הדגיש את האיומים הביטחוניים שסוגיה זו מעלה, והדגיש את הקשר בין הביוב של עזה ועצירת העבודה במתקני ההתפלה באשקלון ובאשדוד. בנוסף, הוא גייס את ראשי היישובים סביב עזה שיצטרפו לפנייה לממשלה, והצליח לחולל שינוי במדיניות הישראלית ולקדם בניית מתקני טיפול במי שופכין. אחד המרכיבים החשובים בעבודה מול הקהילות הוא לספק להן כלים להגן על העמדה שמקדמת שיתופי פעולה עם מי שנתפס לעתים כאויב או יריב. כל פרויקט של אקופיס כולל התייחסות להתמודדות עם התנגדויות, המאפשר לכל משתתף להגן על עצמו מפני האשמה שהוא משתף פעולה עם היריב. התשובה מנוסחת ביחד עם מי שעומד לקחת חלק בפרויקט – נערים ונערות מהאזור, ראשי ערים, פעילים, פוליטיקאים – ומתאמת לקהילה שלו. למשל, השתתפותן של קהילות לאורך הירדן בפרויקט המים המשותף נשענה על התובנה ותוצאות מחקרים שהראו כי שיתוף הפעולה יספק מקומות עבודה רבים ויטיב עם חיי התושבים במקום. כדי להעצים את עבודתו, הארגון גם מגייס תמיכה מארגונים ודמויות בינלאומיים מרכזיים (למשל, דניס רוס, תומס פרידמן ורוברט קנדי) – דווקא בגלל שהוא ארגון אזרחי במהותו, נוכחותם מצליחה לרתום גם מקבלי החלטות מהאזור לדיאלוג.⁵

דוגמה נוספת לשיתוף פעולה אזרחי הוא פרויקט המשותף לישראלים, פלסטינים וירדנים, המתמקד בהדברה ביולוגית בחקלאות בעזרת תנשמות. כבר יותר משלושה עשורים, פועל פרויקט חקלאי-מחקרי משותף המשתמש בתנשמת כמדבירה ביולוגית המסייעת לחקלאים להתמודד עם המכרסמים בשדותיהם. הפרויקט צמח ביוזמת ד"ר יוסי לשם, ומתוך ניסיון מוצלח בשדות קיבוץ שדה אליהו.⁶ בהובלת החברה להגנת הטבע, אוניברסיטת תל-אביב, משרד החקלאות ופיתוח הכפר והמשרד להגנת הסביבה, התרחב המיזם בישראל ונוצר שיתוף פעולה מחקרי וחקלאי עם הפלסטינים והירדנים. בשדות בית לחם ובשטחים החקלאיים סביב אירביד נבנו תיבות קינון עבור התנשמות, והחוקרים הישראלים, הירדנים והפלסטינים עובדים יחד להרחיב את השימוש בהדברה ביולוגית, לצמצם שימוש בחומרי הדברה, ולקדם יחסים של שלום דרך הציפורים והסביבה.⁷ הצלחת הפרויקט עוררה עניין רב ובמהלך 2019 הוא התרחב גם לקפריסין.⁸

⁴ פרטים נוספים לגבי הארגון והתכניות השונות, ניתן לקרוא [באתר ארגון](#) אקופיס המזרח התיכון.

⁵ ראיון עם גדעון ברומברג, מנכ"ל אקופיס ישראל, 5 במאי 2020.

⁶ קובי בן שמחון, "ביקור בשדה אליהו, הקיבוץ האורגני הראשון בישראל", הארץ, 11 בדצמבר 2009.

⁷ טל שניידר, "אולי דרך הטבע יגיע שלום? כך רותמים את האפיון למיזם צפרות אזרחי", גלובס, 8 במאי 2019.

⁸ Mindy Weisberger, "Giving a Hoot for Mideast Peace: Conservation Project Using Owls Proves Unifying," *LiveScience*, 31 January 2018.

דוגמה נוספת היא הקמתו של מרכז הים האדום הטרנס-לאומי בברן, שוויץ. חוקרים מאוניברסיטת בר אילן חברו לחוקרים משוויץ וממדינות נוספות, כולל מהאוניברסיטה הירדנית למדעי הים בעקבה ומאוניברסיטה בערב הסעודית, להקמתו של מרכז משותף המתמקד בחקר שונות האלמוגים בים האדום. המרכז החדש מקווה לצרף שותפים מכל שמונה המדינות הגובלות בים – ירדן, מצרים, ערב הסעודית, ישראל, סודן, אריתריאה, תימן וג'יבוטי. השונית בים האדום מגלה עמידות גבוהה לשינויי האקלים הגלובליים, והחוקרים מעוניינים ללמוד את התופעה ולפעול יחד לשימורה, מתוך הבנה כי הדבר מחייב שיתוף פעולה בינלאומי. החוקרים מודעים למתחים הפוליטיים בין השותפים למרכז, אך אינם נרתעים מכך ואף מציינים כי בעזרת המדע והסביבה ניתן יהיה לייצר הזדמנויות חדשות לדיאלוג. מרכז הים האדום הטרנס-לאומי הוקם באוניברסיטה בלוזאן, שוויץ (EPFL – École polytechnique fédérale de Lausanne), נתמך על ידי משרד החוץ השוויצרי, נשען על הניסיון החיובי השוויצרי בפרויקט המחקר CERN (Conseil européen pour la recherche nucléaire) שליד ז'נבה, אשר בצורה שקטה קידם דיאלוגים חוצי גבולות גם באזורי סכסוך.⁹ במסגרת הפרויקט הטרנס-לאומי לחקר הים האדום, עובדים תחילה חוקרים שוויצרים מול כל מדינה בנפרד כדי לבנות רשת ניטור סביב הים אשר תאסוף מידע למאגר נתונים שינהל באוניברסיטה השוויצית. על אף שבפרויקט משתתפות מדינות המסרבות לשיתוף פעולה עם ישראל, המכון בשוויץ "מלבין" את התהליך, ומאפשר לאותן מדינות לשיתוף פעולה עם הפרויקט.¹⁰

מחקר משותף ראשון שהתנהל בחסות מרכז המחקר כלל 14 חוקרים משוויץ, ארה"ב, גרמניה, ישראל וירדן אשר ערכו מחקר תחת מוסדות באוסטרליה, גרמניה, שוויץ, ארה"ב, ישראל, ירדן וערב הסעודית. בסיכום המחקר החוקרים הצביעו על כמה תובנות בנוגע לפרויקט המחקר: חיוניות קיום הנחיות ממשלתיות לקידומו של שיתוף הפעולה המדעי; וקיטום של מתח פוליטי שמהווה אתגר מרכזי לשיתוף פעולה טראנס-לאומי. כדי להתמודד עם האתגר, הם הציעו להקים גוף ניטרלי שירכז את המחקר והנתונים. כדי לעודד שיתוף פעולה ממשלתי המליצו החוקרים להציג בפני הממשלות את הערך הכלכלי-כספי של שונות האלמוגים ואת הפוטנציאל לפיתוחים רפואיים הטמון בו, להסביר את חשיבותו לעתיד האלמוגים בכל העולם, ולהדגיש את הדחיפות שבניטור נוכח סכנת הזיהום. המדענים הציעו בשלב ראשון להקים עמדות ניטור בלתי מאוישות כדי להתגבר על הרגישויות הפוליטיות, והדגישו את חשיבות זמינותם של הנתונים לכולם. החוקרים הכירו בכך כי שיתוף פעולה אזורי מוצלח תלוי בתמיכה כספית של הממשלות, מוסדות בינלאומיים ומרכזי מחקר גדולים.¹¹

תובנות מרכזיות משיתופי הפעולה בתחום הסביבה

מתוך הדוגמאות שהובאו כאן לשיתוף פעולה אזורי אזרחי בתחום הסביבה ניתן להסיק מספר תובנות מרכזיות.

ראשית, שיתופי הפעולה מתקיימים בעיקר בפריפריה, באזורי ספר, הרחק מהמרכזים העירוניים. ייתכן שהמרחק הפיסי מרחיק גם את לחצי השיח הדומיננטי הפוליטי אשר עשויים להשפיע על אלה החיים במרכז יותר מאשר על תושבי פריפריה.

שנית, שיתופי הפעולה מתקיימים באזורים גיאוגרפים צמודי גדר. האתגר הסביבתי המשותף, שאינו מתחם על ידי גדר פוליטית ומשפיע באותה מידה על שני צדיה של הגדר הפוליטית, מהווה מוקד לשיתוף פעולה בקרב אלה החיים קרוב לגדר. יחד עם זאת, כפי שניתן לראות בדוגמאות, שיתופי הפעולה בתחום הסביבה מתקיימים בעיקר עם הפלסטינים והירדנים. לעומת זאת, שיתופי פעולה כמעט לא מתקיימים עם מצרים על אף הסכם השלום והגדר המשותפת עמה, וגם לא עם לבנון או סוריה עמם אין הסכם שלום וישנה מתיחות ביטחונית.

⁹ "Transnational Red Sea project that could help save Earth's coral reefs," *Global Geneva*, 2 April 2019;

"Israel, Arab States Team Up to Protect Red Sea Corals," *The Tower*, 6 June 2019.

¹⁰ Melanie Lidman, "Israel to ally with Arab neighbors around Red Sea in bid to save world's corals," *The Times of Israel*, 7 June 2019.

¹¹ K. Kleinhaus, A. Al-Sawalmih, D. J. Barshis, et al., "Diplomacy, and the Red Sea's Unique Coral Reef: It's Time for Action," *Frontiers in Marine Science*, 26 February 2020.

שלישית, שיתופי הפעולה הסביבתיים מבוססים בעיקרם על מחקר וידע. הפעילות הפוליטית, החינוכית, הקהילתית או החקלאית של הארגונים המעורבים מבוססת בראש ובראשונה על מחקר מדעי ובניית מאגר ידע רלבנטי להתמודדות עם אתגרי הסביבה.

רביעית, נוכחותו של גורם מרכזי, המחויב לפרויקט והופך אותו למשימת חייו מצליחה להניע ולהוביל את הארגונים הללו לכדי הצלחות ופעילות לאורך זמן. בכל אחד מהארגונים שנסקרו מעלה פועלים אישים בודדים המשמשים כמנוע המרכזי לבנייתו של שיתוף הפעולה האזורי.

ולבסוף, דוגמאות אלו מצביעות על חשיבות קיומה של מעטפת בינלאומית – כגורם מממן, מארח או מעניק חסות, או כגורם שותף – לשם הגברת סיכויי ההצלחה של שיתוף הפעולה האזורי. מנגד, מימון של מדינה יכול להוות חסם לשיתוף פעולה חוצה גבולות. מימון מדינתי עשוי להרתיע משתתפים ממדינות אחרות שיחששו ממניפולציה מדינית ומתיג על ידי השלטון או החברה שלהם כמי שמתקף פעולה עם ה"אויב". בנקודה זו חשובה ההבחנה שעושים השותפים בין המשטר והשלטונות הרשמיים לבין העם והפעילים האזרחיים עמם יש לגיטימציה רבה יותר לשתף פעולה.

2. ספורט

תחום הספורט מבוסס ברובו על שיתופי פעולה בין מדינות החברות באיגודי ספורט בינלאומיים ובין ספורטאים אינדיבידואליים המתחרים מטעמן. על אף שהספורט נתפס כתחום אזרחי או א-פוליטי, הוא מהווה מרחב לקידום מטרות מדיניות ופוליטיות. לצד היוקרה המתלווה לאירוח תחרויות ספורט בינלאומיות, האירוח עשוי לשמש כזרז ומאיץ לפיתוח התיירות והכלכלה. לכן אין פלא שמדינות משקיעות מאמצים רבים כדי לארח תחרויות ואירועי ספורט בינלאומיים, על אף שבטווח הקצר הדבר כרוך בעלויות גבוהות. הגופים הלאומיים המקדמים את העשייה בתחום הספורט הם בדרך כלל משרד התרבות והספורט ומשרד החוץ. מדינות משחקות תפקיד חשוב גם בהיבט התקציבי ומסייעות במימון ספורטאים וטיפוח נבחרות לאומיות לאור העלויות הגבוהות והצורך במתקנים. הספורטאים עצמם מתחרים במדים לאומיים עם סמל המדינה אותה הם מייצגים ובטקס חלוקת המדליות נשמעים ההמנונים הלאומיים.

ישנן רמות שונות של שיתוף פעולה בתחום הספורט כמו אירוח ספורטאים ממדינה אחרת, השתתפות בתחרות המתקיימת במדינה אחרת ואף השתתפות בתחרות המתנהלת במדינה שלישית. הפעילות בענף הספורט מתקיימת במסגרות בינלאומיות, במסגרות אזוריות או בין שתי מדינות. ישראל חברה מן המניין במסגרות הבינלאומיות ולוקחת בהן חלק פעיל, גם אם לעתים מתעוררים מחלוקות או חיכוכים על רקע פוליטי. לעומת זאת, המסגרות האזוריות מנציחות את הפרדה וחוסר ההשתלבות של ישראל במזרח התיכון. הפרדה זו היא תוצאה של הסכסוך המתמשך בין ישראל ורוב מדינות האזור והפלסטינים, המהווה חסם גם בתחום הספורט. וכך, למשל, ישראל משויכת למסגרות האירופיות בכדורגל ובכדורסל ולכן איננה לוקחת חלק בתחרויות האזוריות באסיה בענפי ספורט אלה. לעומת זאת, המסגרות הבינלאומיות מעודדות שיתופי פעולה, לרבות אירוח תחרויות בינלאומיות בישראל או התארחות של ישראל בתחרויות במדינות אחרות במזרח התיכון. שיתופי הפעולה האלה מוגבלים ולא אחת נוצרים חיכוכים וחרמות על רקע פוליטי, כפי שנראה להלן.

דוגמאות לשיתופי פעולה בתחום הספורט

לא כל מדינה במזרח התיכון נכונה לארח ספורטאים ישראלים, ואלה שמאפשרות זאת הן בדרך כלל "מדינות מארחות" שמטפחות תדמית של מתינות ופתיחות לעולם, כמו איחוד האמירויות, קטר ומרוקו. תדמית זו נחוצה במיוחד במדינות שבהן ענף התיירות מרכזי בכלכלתן. הן מגישות מועמדות לאירוח תחרויות ספורט בינלאומיות, אך הנכונות לעמוד בתנאים שמציבים איגודי הספורט משתנה ממדינה למדינה.

בניגוד לתוניסיה ואלג'יריה, מרוקו בחרה לקבל את התנאים שהציבו איגודי הספורט הבינלאומיים ולאפשר למתחרים הישראלים להתחרות עם סמל המדינה על בגדיהם. בתמורה להסכמה זו מרוקו זוכה לארח תחרויות ואירועי ספורט בינלאומיים ונהנית מהיתרונות המתלווים לכך כמו הכרה בינלאומית, הכנסות מתיירות ספורט וחיזוק תדמיתה כמדינה מארחת. כך, במרץ 2019 בתחרות הג'ודו גראנד פרי במרקש התחרו עשרה ספורטאים מישראל במדים מעוטרים בדגל המדינה. במרץ 2018, כשהג'ודאית הישראלית תמנע נלסון-לוי זכתה במדליית הזהב בתחרות הג'ודו גרנד פרי באגאדיר, דגל ישראל התנוסס וההמנון

הישראלי הושמע לאוזני כל. בדצמבר 2018 מרוקו התירה לג'ודאי אורי ששון לענוד על בגדו את סמל ישראל, מה שנמנע ממנו חודש קודם לכן בתחרות באבו דאבי.¹²

עם זאת, נוכחות הספורטאים הישראליים במרוקו לא הייתה תמיד עניין שבשגרה. בנובמבר 2017, כמה ימים לפני שנבחרת הג'ודו הישראלית נחתה במרקש כדי להתחרות באליפות העולם, הודיעה מרוקו שלא תאפשר את הגעתה, ואילו במאי 2015, עוכבה נבחרת ישראל בנמל התעופה שעות ארוכות עד שהותר לה להיכנס. בסופו של דבר ההשתתפות הישראלית התאפשרה בזכות מריוס ויזר, יו"ר איגוד הג'ודו העולמי, שהיה נחוש לאפשר השתתפות של כל ג'ודוקה ואיים בביטול התחרות כולה. כך מרוקו נאלצה להכריע בין רצונה להיות "מדינה מארחת" הפתוחה לכולם, לרבות לספורטאים ישראלים, לבין מחויבותה לעמדה הערבית המתנגדת לקשרים גלויים עם ישראל. המקרה של מרוקו מלמד שגבולות שיתוף הפעולה התרחבו צעד אחר צעד בזכות מעורבות תקיפה של איגודי הספורט הבינלאומיים ו"אפקט ההרגלה", כלומר הפיכת הנוכחות הישראלית לעניין שבשגרה. ההרגלה נוצרת בזכות פעילות עקבית הזוכה לנראות גבוהה באמצעי התקשורת וברשתות החברתיות.¹³

"אפקט ההרגלה" בא לידי ביטוי גם במקרה של איחוד האמירויות, שלא אפשרה כניסת ספורטאים ישראלים עד 2010. בפברואר 2010, קיבלה הטניסאית שחר פאר אישור להשתתף בטורניר הטניס הבינלאומי בדובאי. הביקור של פאר עורר סיקור תקשורתי נרחב שהוביל בהמשך להסרת החרם על ספורטאים ישראלים, אולם השתתפותם הותנתה בכך שלא יתחרו עם סמלי הלאום. באוקטובר 2015, נערך טורניר ג'ודו בינלאומי באבו דאבי וההשתתפות של נבחרת ישראל אושרה בתנאי שיוסותרו סמלי ישראל. ביולי 2018, מריוס ויזר לחץ שוב ואיגוד הג'ודו העולמי קיבל החלטה שלא לאפשר לאיחוד האמירויות ולתוניסיה לארח את תחרויות הגראנד סלאם עד שלא יתחייבו לאפשר לכלל הספורטאים, בלי יוצא מן הכלל, להתחרות עם סמלי הלאום שלהם. בספטמבר 2018, איחוד האמירויות נענה לתנאים שהציב האיגוד ועונש ההשעיה בוטל.¹⁴

הקו שוויזר מוביל בתחום הג'ודו בא לידי ביטוי גם מצד איגודי ספורט נוספים וכך איגוד השחמט העולמי, פיד"ה (FIDE – International Chess Federation), העניש את ערב הסעודית ושלל ממנה את הזכות לארח בפעם השנייה ברציפות את אליפות העולם בשח-מהיר ובזק (World Blitz Chess Championship) על סירובה לאפשר לשחקני שחמט ישראלים להשתתף בתחרות שח-מהיר ובזק בדצמבר 2017. הלחץ הבינלאומי בענף השחמט צלח גם בתוניסיה, שבאפריל 2019 אפשרה לליאל לויטן, מתחרה ישראלית בת שבע, להשתתף באליפות העולם בשחמט לתלמידי בתי ספר יסודיים.

מדינה מארחת נוספת היא קטר, שהפכה את הספורט לכלי מרכזי במדיניות החוץ שלה במטרה לחזק את עוצמתה הרכה. הזכייה באירוח גביע העולם בכדורגל ב-2022 הייתה הישג משמעותי. זו הפעם הראשונה שבה המונדיאל יתקיים במזרח התיכון. עד כה קטר אירחה לא מעט ספורטאים מישראל במסגרת תחרויות בינלאומיות למרות ביקורת שהושמעה מבית ומחוץ. ב-2008, שחר פאר הייתה הספורטאית הישראלית הראשונה. השתתפותו של דודי סלע בטורניר טניס בינואר 2017 בקטר עוררה ביקורת נוקבת באמצעי התקשורת וברשתות החברתיות. התזמון אז היה רגיש במיוחד בצל ההכרזה האמריקאית על ירושלים כבירת ישראל. אך למרות זאת, הפער בין דעת הקהל לבין השלטון הקטרי לא השפיע על הטורניר שהתקיים כסדרו. יותר מכך, כיום קטר נערכת לאירוח מונדיאל 2022, וכחלק מההכנות בוחנת כיצד תוכל לארח גם אוהדים ישראלים - צעד חסר תקדים בנוף המפרצי של היום.

ישראל מצדה נכונה לארח ספורטאים מהמזרח התיכון, אך ההתנגדות מגיעה בדרך כלל מדעת הקהל הערבית והמוסלמית או מהמדינות עצמן. הג'ודוקה הסורי זיאד עאון, המתגורר בהולנד, נרשם בדצמבר 2019 לתחרות הגראנד פרי בג'ודו שנערכה חודש לאחר מכן בתל אביב. זיאד, הרשום בנבחרת הפליטים ולא בנבחרת הסורית, היה אמור להיות הספורטאי הסורי הראשון שמגיע להתחרות בישראל. סביר להניח שאילו זיאד היה מתגורר בסוריה לא היה נרשם כלל עקב מצב המלחמה בין המדינות. הרשמתי לתחרות עוררה התרגשות רבה בישראל, אך זו הייתה מוקדמת מדי וכשבעיים לאחר מכן עדכן עאון כי לא יוכל לקחת חלק

¹² עינת לוי, "היחסים עם מרוקו מתחממים מלמטה", מיתווים - המכון הישראלי למדיניות-חוץ אזורית, מרץ 2020.

¹³ עינת לוי, "אפקט ההרגלה: למה החרם על ישראל נכשל במרוקו", מעריב אונליין, מעריב, 22 במרץ 2018.

¹⁴ מורן זגה, "ישראל ואיחוד האמירויות הערביות: הזדמנויות בהמתנה", מיתווים - המכון הישראלי למדיניות-חוץ אזורית, אוגוסט 2018.

בתחרות בעקבות איומים על חייו ועל משפחתו. זאת, כנראה לאחר שמשרד החוץ הישראלי העלה פוסט בשפה הערבית, שהופץ ברשתות החברתיות. עאון פנה למשטרת הולנד והגיש תלונה בנושא אך בסופו של דבר לא הגיע לתל אביב. דוגמה נוספת שהסתיימה באופן מוצלח יותר הייתה השתתפות קבוצת רוכבי אופניים מטעם איחוד האמירויות בתחרות האופניים הבינלאומית ג'ירו ד'איטליה שהתקיימה בישראל במאי 2018. הייתה זו השתתפות ראשונה של נבחרת מאיחוד האמירויות בתחרות בישראל תחת סמלי ארגוני הספורט הבינלאומיים.

תובנות מרכזיות מתוך הדוגמאות בתחום הספורט

הפרקטיקה של שיתופי הפעולה האזרחיים בספורט קשורה פחות לספורט או לספורטאים עצמם, אלא יותר למבנה של התחום, לנכונות של המדינות לארח ולהתארח, ולתפקודם של איגודי הספורט הבינלאומיים. מעורבותם ותפקידם של איגודי הספורט בקידום שיתופי פעולה בין מדינות הוא מכריע. איגודים שהתנו את הזכות לארח תחרויות ספורט בינלאומיות בעמידה בתנאי הסף, ובכלל זה מתן האפשרות לכל מדינה להתחרות עם סמליה הלאומיים, הצליחו לקדם את הספורט כמרחב הפתוח לכל. עם הזמן התרחש "אפקט הרגלה", ומספר הולך וגדל של ספורטאים ישראלים התחרו בתחרויות ספורט שאירחו מדינות מהמזרח התיכון, ובעיקר באזור המפרץ ובצפון אפריקה. לצד אפקט הרגלה, התרחש גם "אפקט הדגמה", ומה שקרה באיחוד האמירויות השפיע מאוחר יותר על הנעשה בצפון אפריקה, ומה שקרה בתחום הג'ודו השפיע על ענפי ספורט אחרים. חשוב לציין שככל שהדומיננטיות או ההצלחה הישראלית בענף ספורט כלשהו משמעותית יותר, כך קשה יותר להתעלם מהדרישה הישראלית לייצוג הולם בהתאם לתנאי האיגוד.

בדרך כלל מדינות מהמזרח התיכון שמוכנות לארח ספורטאים מישראל ולעמוד בדרישות איגודי הספורט, כמו מרוקו, איחוד האמירויות, קטר ותוניסיה, עושות זאת מתוך שאיפה לטפח תדמית מתונה ולפתח את התיירות כענף מוביל בכלכלתן. נראה ששאיפה זו מזמנת לא פעם חיכוכים והתנגשויות עם דעת הקהל מבית ומחוץ, והיכולת להמשיך באותו קו ולעמוד בפני הביקורת משתנה ממדינה למדינה בהתאם למאפייניהן וליציבותן. ישראל, מצדה, רואה בחיוב אירוח ספורטאים מהמזרח התיכון במסגרת תחרויות המתקיימות בה, אך ספורטאים מהמזרח התיכון הם מחזה נדיר במחוזותיה. ספורטאים מהאזור שמביעים עניין להתחרות בישראל נתונים ללחצים ואיומים מצד המדינות שהם מייצגים ומצד הציבור באזור שאינו רואה את הקשר עם ישראל באור חיובי.

לעומת המגמות החיוביות באיגודי הספורט הבינלאומיים, החלוקה המבנית הקיימת בענפי הספורט המאוגדים במסגרות אזוריות מנציחה את ההפרדה של ישראל מהמזרח התיכון. ישראל מתחרה במסגרת הליגות האירופיות בענפי הספורט הפופולריים יותר כמו כדורסל וכדורגל, ולא של האזור שבו היא ממוקמת מבחינה גיאוגרפית. הסכסוך הישראלי-פלסטיני והישראלי-ערבי אינו מאפשר השתתפות כזו בשלב זה לאור דעת הקהל והתנגדות מדינות אזור, לרבות אלה החתומות עם ישראל על הסכמי שלום.

נראה שניסיון של גורמים מדינתיים מישראל לזקוף לזכותם שיתופי פעולה בתחום הספורט עם מדינות המזרח התיכון כהישגים פוליטיים פוגע ביכולת להוציאם אל הפועל ואף מקטין את הסיכוי לקשרים עתידיים. כל עוד הסכסוך הישראלי-פלסטיני והערבי נמשך, ככל שענף הספורט בישראל יהיה "נקי" יותר מסממנים פוליטיים, כך ייטב לו.¹⁵

3. תיירות

ענף התיירות נוגע בעת ובעונה אחת בתחום המדיני, בתחום הכלכלי-עסקי ואף קשור במהותו לחיבור אנושי, קשרי חברה ותרבות. הפעילות בענף כוללת טיולים, נסיעות, שהייה וביקור של אנשים מחוץ לסביבתם

¹⁵ ביוני 2018, חודש לאחר שארה"ב העבירה את שגרירותה לירושלים, ישראל הייתה אמורה לארח משחק ידידות בכדורגל מול ארגנטינה. אלא שבמקום חגיגת ספורט הפך האירוע למהומה פוליטית. המהומה נסובה סביב השאלה היכן יתקיים המשחק, שבמקור היה אמור להתקיים באצטדיון סמי עופר בחיפה. בניסיון לגרוף הישג פוליטי על חשבון הספורט, שרת התרבות והספורט מירי רגב התעקשה שהמשחק יתקיים בירושלים. לבסוף, עקב לחצים פוליטיים מצד גורמים פלסטינים וממדינות ערב, בוטל המשחק. להרחבה ראו: טל וולק, "מירי אמרה: ההתערבות של שרת הספורט במשחק עם ארגנטינה", גלובס, 17 במאי 2018.

הרגילה שלא למטרות עבודה. בדרך כלל מדובר בנסיעה למטרות נופש, תיירות דתית, תיירות מרפא, תיירות חברתית, תיירות ספורט, תיירות אקסטרים, תיירות עסקית, השתתפות בכנסים אקדמיים ועוד.

תעשיית התיירות מורכבת ממגוון שחקנים הפועלים במגזר העסקי והחברתי כמו סוכנויות תיירות, מדריכי טיולים, סוכני ויועצי תיירות, בתי הארחה ומלונות, מסעדות, אתרי עניין ומקומות בילוי ועוד. התיירים והעוסקים בתיירות נעים במרחב ופועלים כסוכני שינוי כלכליים ותרבותיים, מחליפים ביניהם מידע, רעיונות ותפיסות חדשות. מצד אחד הם משפיעים על אוכלוסיית המדינה שבה הם מבקרים ומצד שני מושפעים מתרבות המקום.

ניתן לחלק את ענף התיירות לתיירות פנים המתקיימת בגבולות המדינה ולתיירות חוץ בינלאומית המצריכה חציית גבולות פיזיים. תיירות החוץ, שבה יעסוק חלק זה, תלויה בהסכמה הדדית מצד המדינות הרלבנטיות, אשר באה לידי ביטוי בחתימה על הסכמים המסדירים את תנועת התיירים הנכנסים והיוצאים ודרכי התעבורה. בהיעדר הסכמים בילטרליים, ההסדרה יכולה להתבצע בדרכים אחרות, כמו הוראות שעה של המדינה המארחת המאפשרות זאת; באמצעות גורמים אזרחיים מתווכים; במסגרות פעילות משותפת בארגונים בינלאומיים ואזוריים.

מטבע הדברים, שיתופי הפעולה הבולטים בתחום התיירות מתקיימים עם מדינות שעמן חתומה ישראל על הסכמי שלום. אך לצד קשרי התיירות עם מצרים וירדן, ישנה פעילות תיירותית מול מדינות נוספות במזרח התיכון. על פי נתוני ארגון התיירות העולמי (UNWTO – United Nations World Tourism Organization) שלוש היעדים הפופולריים ביותר עבור ישראלים במזרח התיכון לשנת 2018 הם מצרים (405,399), ירדן (95,854) ומרוקו (35,955). יש לציין שרוב התיירים הישראלים שמבקרים במצרים מגיעים בעיקר לסיני ופחות לקהיר או לאתרים אחרים במדינה. ואילו התיירות הישראלית לירדן כוללת בעיקר מעבר של אזרחי ישראל הפלסטינים, אשר חוצים את הגבול הלך ושוב באופן תדיר כדי לבקר בני משפחה וחברים. תיירים ישראלים מבקרים גם במדינות נוספות באזור, אך הנתונים הזמינים חלקיים או אינם זמינים כלל. מספרם של התיירים ממדינות המזרח התיכון שביקרו בישראל בשנת 2018 נמוך באופן בולט: ירדן (18,126), מצרים (6,281), מרוקו (2,989), תוניסיה (1,442) ועיראק (241). חשוב לציין שנתונים אלה אינם כוללים תיירים בעלי דרכון זר.¹⁶

למרות חשיבותו הרבה, ענף התיירות במזרח התיכון רחוק מלממש את הפוטנציאל הגלום בו. מצב זה נובע מנסיבות פוליטיות וביטחוניות כמו תחושת אי-יציבות פוליטית באזור, מחאות, אירועי טרור ומלחמות. אירועי האביב הערבי, למשל, פגעו באופן חסר תקדים בכל ענפי התיירות באזור, למעט במדינות המפרץ.¹⁷ כמו כן, ענף התיירות מהווה יעד שנגדו פועלות תנועות אסלאמיות קיצוניות, הרואות בקשרי התיירות עם המערב פגיעה בערכי דת האסלאם. ישנם גורמים נוספים המונעים את מימוש הפוטנציאל כמו תשתיות תיירות שאינן מפותחות מספיק ורמת חיים נמוכה שאינה מאפשרת חוויה מיטבית לתייר.

דוגמאות לשיתופי פעולה בתחום התיירות

פרקטיקות שיתוף הפעולה בין ישראל והאזור בתחום התיירות רבות ומגוונות. נבחן מספר דוגמאות מאזורים שונים ונתחיל עם ירדן ומצרים, שתי מדינות שעמן חתומה ישראל על הסכמי שלום. לאור הקרבה היחסית לישראל ניתן להגיע לירדן ולמצרים בקלות ובעלות נמוכה יחסית, באמצעות טיסות ישירות, אוטובוסים ורכבים פרטיים. כמו כן ישנן שגרירויות המתווכות ומהוות עבור התייר הישראלי, הירדני והמצרי כתובת שאליה ניתן לפנות כדי להסדיר ויזות. אולם בעוד התייר הישראלי זוכה יחסית בקלות לקבל ויזות לירדן ולמצרים, התיירים ממצרים ומירדן נתקלים בקשיים רבים. קשיים אלה נובעים מכך שירדן ומצרים מסווגות כ"מדינות אבחון", שרשות ההגירה והאוכלוסין בישראל מגדירה "מדינות שיש לקבל בעניין את החלטת הגורמים הביטחוניים הרלבנטיים" בטרם תאושר האשרה.¹⁸ לצד הקושי מול הבירוקרטיה הישראלית, ירדנים ומצרים חוששים

¹⁶ נתונים אלה מבוססים על [הספרייה הדיגיטלית של ה-UNWTO](#), ארגון התיירות העולמי.

¹⁷ עמרי אילת, "תיירות: המפתח להתאוששות כלכלת המזרח התיכון", [הפורום לחשיבה אזרחית](#), 18 בפברואר 2016.

¹⁸ מדינות האבחון הן ירדן, מצרים, מלזיה, אינדונזיה, תוניסיה, מרוקו, דרום סודן, מאלי, מאוריטניה. להרחבה ראו: אתר רשות האוכלוסין וההגירה, "[בקשה לקבלת אשרת כניסה לקבוצות תיור](#)".

לבקר בישראל או לפנות ישירות לנציגותיה לאור ההשלכות האפשריות מצד השלטונות או החברה שבה הם חיים עליהם ועל סביבתם הקרובה.

מבחינת התיירות הישראלית לירדן, ישנן שתי קבוצות עיקריות: ישראלים-יהודים וישראלים ממוצא ערבי או פלסטיני. התייר היהודי מבלה בעיקר בפטרה ויוצא לספורים במדבריות דרום ירדן, בעוד התייר הפלסטיני מעדיף לבקר בעיקר בעקבה ובעמאן למטרות נפש ולביקור קרובים. אזרחי ישראל המעוניינים להיכנס לירדן רשאים לעשות זאת דרך אחד משני המעברים – גשר שייח חוסיין באזור בית שאן ואירביד, ומסוף יצחק רבין באזור אילת ועקבה. מעבר הגבול אורך כחצי שעה, וירדן דורשת מהתייר הישראלי תשלום אגרת מעבר בסך של כ-100 ₪ או מעט יותר בעת הכניסה וכ-50 ₪ נוספים ביציאה. כמו כן, על פי הנחיה ירדנית מ-2019 תיירים ישראלים המעוניינים לבקר מחוץ לעקבה מחויבים לתאם מבעוד מועד עם איש קשר ירדני שימתין להם לאחר הכניסה, וילווה אותם למלון. כך מבטיחה ירדן פרנסה לתעשיית התיירות ומונעת ממטיילים ישראלים לנוע בממלכה ללא ליווי.¹⁹ בזכות קיומם של גבולות עבירים בין ישראל וירדן, תיירים יכולים ליהנות ממספר יעדים שונים ומגוונים במרחב גיאוגרפי קטן יחסית. לצד שיתוף הפעולה קיימת גם תחרות, בעקבה יכולים התיירים ליהנות מחבילות תיור וממלונות זולים בהרבה בהשוואה להיצע באילת הסמוכה.

מבחינת התיירות הירדנית לישראל מדובר במספר שיא של תיירים ממדינה מזרח תיכונית, שנבע הן מתיירות נפש והן מביקורי משפחות שנותרו מעבר לגבול. קבוצה נוספת של ירדנים שאיננה נכללת בספירת התיירים אך ראויה לציון מגיעה לישראל במסגרת "יוממות". מדובר באחד משיתופי הפעולה שצמחו בעקבות הסכם השלום בין המדינות, ובמסגרתו עובדים ירדנים נכנסים לישראל כדי לעבוד באתרי התיירות והמלונות באזור ים המלח ואילת. העובדים הירדנים מספקים מענה למחסור בידיים עובדות בשוק הישראלי בתחום השירותים והאירוח. העובד הירדני מצדו מרוויח שכר כפול מזה הנהוג בירדן מבלי לוותר על הקרבה למשפחה. כ-1,500 עובדי יוממות ירדנים מחזיקים בהיתרים לעבודה באזור אילת. מדובר במהלך שאותו יזם סילבן שלום ב-2015, שעמד בזמנו בראש המשרד לשיתוף פעולה אזורי. מטרת המהלך הייתה להחליף את העובדים הבלתי חוקיים מחו"ל בעובדים ירדנים בעלי היתרים. היוממות היא דוגמה לניצול הזדמנות לשיתוף פעולה בתחום התיירות המתאפשר בזכות מהלך מתואם עם הרשויות הרלבנטיות והסכמים פורמליים בין המדינות.²⁰

ירדן משמשת גם כמדינות מעבר, שדרכה יכול התייר הישראלי לטוס למזרח הרחוק בפחות כסף וזמן, כמו גם להסדיר אשרות כניסה למדינות שעמן ישראל לא מקיימת יחסים רשמיים. האפשרות האחרונה מאפשרת לאזרחי ישראל הערבים והפלסטינים לקיים את מצוות החאג' והעמרה במכה ובמדינה בנסיעה לערב הסעודית דרך ירדן. בנוסף לכך, מאות תיירים ישראלים נוצרים עוברים בירדן בכל שנה במסגרת טיולים מאורגנים ללבנון.²¹ ירדן איננה רק מדינת מעבר עבור ישראלים, אלא גם מהווה תחנת ביניים לתיירים מהמזרח התיכון המעוניינים לבקר באתרים הקדושים לאסלאם בירושלים. לרוב, מדובר בטיולים מאורגנים המציעים מספר לילות בעמאן ומספר לילות במזרח ירושלים, כך שטכנית יכולות סוכנויות הנסיעות להימנע מציון המילה "ישראל" במידע השיווקי שהן מפרסמות.²²

קשרי התיירות עם צפון אפריקה שונים לגמרי כפי שהדבר בא לידי ביטוי בקשרים עם מרוקו ותוניסיה, שתי מדינות שעמן ישראל אינה מקיימת יחסים דיפלומטיים רשמיים. אופי קשרי התיירות עם מדינות אלה הוא אזרחי יותר בהשוואה למדינות שעמן יש יחסים דיפלומטיים ומתבצע בעזרת גורמים מתווכים כמו חברות תיירות מקומיות ובינלאומיות, חברות שיט תענוגות ועוד. קשרי התיירות עם מרוקו הם קשרי תפוצות לכל דבר, כלומר בין ישראל ותפוצתה היהודית במרוקו ובין מרוקו ותפוצתה המרוקאית החיה בישראל. מרוקו מאפשרת לתיירים ישראלים לבקר בה מתוקף תקנה מיוחדת המסדירה אשרת כניסה, שאיננה ויזה רגילה.

¹⁹ איתי שיקמן ואיתמר אייכנר, "עקב נוהל חדש: ישראלים שהיו בדרך לנופש בעקבה נתקעו בגבול ירדן", *וואיינט*, 18 באפריל 2019.

²⁰ *הקצאת היתרים להעסקת עובדים ירדנים באזור אילת לשנת 2020 מעודכן ליום 2020.1.8*, "רשות האוכלוסין וההגירה", 8 בינואר 2020. ראו גם: מאיר אוהיון, "כ-1,500 ירדנים עובדים באילת: 'מישהו אחד השתגע'", *וואיינט*, 1 בדצמבר 2018.

²¹ Jacky Khoury, "Hundreds of Israelis Are Flocking to Lebanon as Tourists - via Jordan, With a Palestinian ID," *Haaretz*, 4 November 2017; Jason Lemon, "Hundreds of Israeli citizens visit Lebanon as tourists each year," *Step Feed*, 3 November 2017.

²² חברת וויאג' אופרה פרסמה *פוסט בעמוד הפייסבוק* של החברה בנוגע לטיול לעמאן בשילוב ירושלים. ראו גם *באתר החברה*; ראו גם הודעה מצד כוויית שהיא מאפשרת לאזרחיה להגיע לביקורים בישראל וברשות הפלסטינית בחבילת תיור ובאישור הממשלה: איתמר אייכנר, "עלייה חדה במספר התיירים ממדינות ערב המבקרים בישראל", *וואיינט*, 11 בנובמבר 2014.

מספר התיירים הישראליים שביקרו במרוקו בשנה החולפת מוערך בכ-45,000, כולל אלה המחזיקים בדרכון זר המזכה אותם בוויזה ל-90 יום. אם בעבר התייר הישראלי ביקר במרוקו בעיקר במסגרת טיולים מאורגנים, כיום מבקרים בה גם באופן עצמאי, מה שמאפשר מפגש בלתי אמצעי עם האוכלוסייה המקומית. הטיסות בין ישראל ומרוקו עוברות דרך יעדי ביניים.²³

מצב התיירות ממרוקו לישראל, לעומת זאת, נותר עגום. ב-2019 הגיעו כ-3,000 בלבד,²⁴ חלקם יהודים המבקרים קרובי משפחה בישראל ואילו התיירים המוסלמים מגיעים בעיקר כדי לבקר במקומות הקדושים לאסלאם. מספר התיירים הנמוך ממרוקו נובע בעיקר מחסמים העומדים בפני התייר המרוקאי עקב היעדר נציגות ישראלית ברבאט. מדובר בהליך בירוקרטי יקר ומסובך, המצריך נסיעות מקדימות מחוץ למרוקו לשם הסדרת הוויזה לישראל. לרוב, פונה התייר המרוקאי לקונסוליות הישראליות במדריד, פריז ואיסטנבול. כדי שיוכל להגיע פיזית לשתיים הראשונות עליו להחזיק בוויזת "שנגן". במידה ואין בידיו ויזה כזו עליו להגיע לראיון באיסטנבול לקבלת האשרה, וזאת בתנאי שעבר את הסינון הראשוני לאחר הגשת המסמכים מרחוק. לאחר הריאיון, חוזר התייר למרוקו וממתין מספר שבועות לתשובה מהקונסוליה. במידה והתשובה חיובית, יכול התייר המרוקאי לצאת לכיוון ישראל אך עליו לעצור פעם נוספת בדרך לאסוף את הוויזה.²⁵ המאמץ שהתייר הישראלי נדרש להשקיע כדי לבקר במרוקו נמוך לאין שיעור. הוויזה מוסדרת מרחוק בתיווכן של חברות תיירות מקומיות ומאפשרת שהייה של עד 15 יום במדינה. הקשיים עולים דווקא מצד חברות התעופה שאינן בקיאות בהליך המיוחד ולעיתים נמנעות מלהעלות נוסעים ישראלים למטוס. ההנחיות אינן כתובות או מפורסמות באופן מסודר על ידי גורם רשמי והן נתונות לפרשנותן של סוכנויות התיירות.²⁶ הגמישות המרוקאית היא שמאפשרת את הגידול העקבי במספר התיירים הישראליים הפוקדים את מרוקו בשנים האחרונות.

לעומת היקפי התיירות הישראלית למרוקו, מספר התיירים הישראליים המבקרים בתוניסיה עומד מדי שנה על עשרות עד מאות בודדות. בתוניסיה מתגוררים כ-1,500 יהודים, קהילה המושכת אליה ישראלים סקרנים וחובבי הרפתקאות. התיירות הישראלית לתוניסיה מתאפשרת אחת לשנה לרגל היולת הרשב"י המתקיימת בג'רבה.²⁷ למרות הפתיחות הגוברת מצד תוניסיה לעולם בשנים האחרונות בשל מצבה הכלכלי הקשה והצורך הנואש בתיירות, ואף מינויו של רנה טרבליסי היהודי כשר התיירות, יחסה לתיירים הישראליים נותר ביקורתי למדי.²⁸ החוקר התוניסאי מוחמד ראמי עבד אל-מולא פרסם ביולי 2019 מאמר בשבועון הלבנוני "א-ספיר אל-ערבי" ובו הסביר מדוע זה כך. אל-מולא התייחס לכתבת תחקיר מיוני 2019 ששודרה בישראל, תורגמה ושודרה לאחר מכן בלבנון. בכתבה נראו תיירים ישראלים בתוניסיה, כשהם קוראים "עם ישראל חי", קריאות הלל לצה"ל ואף הצטלמו על רקע ביתו של אבו ג'האד מתנועת "פתח", שחוסל על ידי ישראל ב-1988. הזעם בתוניסיה היה רב ומשרד הפנים הכחיש שכניסת התיירים התאפשרה עם דרכונים ישראלים. לכתבות מן הסוג הזה, הסביר אל-מולא, "יש השפעה אחת בלבד: התגברות ה'אנטישמיות' וטשטוש ההבדל בין יהדות וציונות".²⁹

קשרי התיירות בין ישראל ומדינות המפרץ הנם בעיקר בעלי אופי עסקי, כלכלי ורשמי והיקפם קטן. באיחוד האמירויות צפויים לבקר תיירים ישראלים שיגיעו לאירועים בינלאומיים דוגמת האקספו שתוכנן להתקיים בדובאי באוקטובר 2020 ונדחה. ישראל התכוננה להציב במסגרת התערוכה בדובאי ביתן ישראלי למשך שישה חודשים להצגת מיטב המיזמים החדשניים של ישראל. המארגנים התחייבו גם להסדיר את ביקורם של אזרחים ישראלים בתערוכה. מבחינה רעיונית ועקרונית העניין מקובל ואין עליו עוררין נוכח אופיו הבינלאומי של האירוע, אם כי לא ברור כיצד יוסדרו אשרות הכניסה ומה יהיו ההנחיות הרשמיות בעניין זה.

²³ על אף דיווחים של חברות התעופה והתיירות "אל על" ו"השטיח המעופף" שבכוונתן להפעיל קו תעופה ישיר בין המדינות.

²⁴ עינת לוי, "היחסים עם מרוקו מתחממים מלמטה", *מיתווים - המכון הישראלי למדיניות-חוץ אזורית*, מרץ 2020.

²⁵ שיחה עם נציג משרד החוץ, 11 בפברואר 2020.

²⁶ הנחיות לדוגמה לנוסע הישראלי למרוקו המבקש ויזה, "ויזה למרוקו", *קונקשן למרוקו*.

²⁷ רינה מצליח, "פעם בשנה: המסע המרגש לתוניסיה", *N12*, 8 ביוני 2019.

²⁸ במרץ 2014, כאשר סרבו בתוניסיה להכניס תיירים ישראלים משיקולים פוליטיים, ביטלה חברת הקרזים NCL את כל הפלגותיה לתוניסיה. נשיא חברת הספנות, קווין שיאן, אמר בתגובה: "אנחנו רוצים לשלוח מסר ברור ותקיף לתוניסיה ולכל הנמלים ברחבי העולם: לא נסבול אפליה מכל סוג שהיא כנגד אורחים שלנו. אנחנו מזועזעים מההחלטה של שלטונות תוניסיה ומכך שלא הודיעו לנו מראש על כוונתם שלא לאפשר לנוסעים ישראלים לרדת לסיור החוף. אנחנו מתנצלים בפני הנוסעים על מה שקרה ורוצים שידעו כי נקטנו מיד בפעולה כדי שאירועים כאלה לא יקרו". להרחבה ראו: דני שדה, "[חברת](#) [שייט: לא מכניסים ישראלים? לא מפליגים לתוניסיה](#)", *וואיינט*, 13 במרץ 2014.

²⁹ איה ח'לאליה, "[יחסי ישראל-תוניסיה: נורמליזציה זוחלת](#)", *הפורום לחשיבה אזורית*, 4 בדצמבר 2019.

אירוע כזה עשוי לפתוח דלת לשוק תיירותי שישראלים טרם מימשו ולכן ההזדמנויות התיירותיות יכולות להיות מעניינות ומפתיעות. גם בכיוון ההפוך נראה כי חלה עלייה במספר תושבי המפרץ שהביעו עניין לבקר בישראל. נכון לעכשיו ההגעה מתבצעת בעיקר באמצעות משלחות רשמיות מטעם משרד החוץ הישראלי.³⁰ בינואר 2020 פרסמה סמדר פרי כתבה תחת הכותרת "האמת על ביקורי הישראלים בסעודיה", ובה תארה את קשרי התיירות נוכח ההצהרות הסותרות של שר החוץ הסעודי עאדל ג'ובייר המכחיש כל קשר עם ישראל, לעומת שר הפנים הישראלי, שקרא בהודעה היסטורית לאנשי עסקים ישראלים לצאת לסעודיה כדי לבחון אפשרויות ליוזמות משותפות. פרי מתארת את הפער בין נכונות בית המלוכה הסעודי לקבל משלחות מישראל של בכירים במערכת הביטחון ואנשי עסקים לבין רמת חוסר ההיכרות והפתיחות של "האיש הפשוט בערב הסעודית" עם תיירים ישראלים בממלכה או אף עם עצם הרעיון. הביקורים האלה, גם כאשר מתקיימים, רוויים חשדות ולרוב אותם מבקרים ישראלים נתונים למעקב צמוד. ההגעה מתאפשרת באמצעות טיסה ירדנית או טיסה מיוחדת.³¹

לצד הקשיים העומדים בפני תיירים מהמזרח התיכון המעוניינים לבקר בישראל, אזרחים ישראלים רשאים להגיש בקשה במשרד הפנים ולהזמין תיירים מ"מדינות האבחון", אף כי הנהלים וההנחיות מערימים לא מעט קשיים נוספים. אם המזמין הוא אדם פרטי, עליו להפקיד מראש בחשבון הבנק של משרד הפנים ערבות בסך 10,000 עד 30,000 ₪, שמוחזרת רק לאחר יציאת התייר המוזמן מהארץ. סוכנות תיירות ישראלית המארגנת טיולים לישראל ממדינות האבחון נדרשת להפקיד 200,000 ₪ מראש והאחריות המלאה למעשיהם של המטיילים מוטלת עליה.³² מיותר לציין שאין ברשות רוב חברות התיירות בישראל האמצעים הדרושים כדי לעמוד בכך ובמיוחד בדרישה האחרונה. בסופו של דבר הנתונים מדברים בעד עצמם. מעט מאוד תיירים מגיעים מהמזרח התיכון לישראל.

תובנות מרכזיות מתוך הדוגמאות בתחום התיירות

נראה כי ענף התיירות משקף במידה רבה את רמת היחסים האזרחיים בין ישראל והמזרח התיכון. קשרי התיירות והיקפם המצומצם מעידים בעיקר על פוטנציאל בלתי ממומש. זו תולדה של נסיבות פוליטיות וביטחוניות, היעדר תשתיות ועלויות גבוהות, בירוקרטיה יקרה ומסורבלת, הסכסוך הישראלי-פלסטיני, פעילות תנועות החרם ועוד. מכאן שדווקא קשרי התיירות שמצליחים להתגבר על החסמים הרבים ואף לשגשג משקפים כמה תובנות חשובות.

היקפי התיירות עם ירדן ומצרים, מדינות שעמן חתומה ישראל על הסכמי שלום, הם המפותחים ביותר. לכך מסייעת קיומה של תשתית מוסדית ונהלים ברורים לחציית גבולות ושהייה במדינה המארחת. כמו כן, מדובר במדינות קרובות פיזית שעמן יש לישראל גבולות משותפים. המעבר פשוט יחסית ועלויות הנסיעה הנמוכות הופכות את התיירות לאטרקטיבית. יחד עם זאת, מעט מאוד תיירים מירדן ומצרים מגיעים לישראל. סביר להניח שאלה שבכל זאת מגיעים מירדן עושים זאת גם לצורך ביקורי משפחות. הביקוש הנמוך נובע בעיקר מהחשש שביקור בישראל ייתפס כנורמליזציה ויעורר ביקורת מצד סביבתם הקרובה או יסבכם עם הרשויות. הקושי לבקר בישראל גובר עוד יותר במדינות שבהן אין נציגויות רשמיות. אזרחים ישראלים יכולים להזמין תיירים דרך משרד הפנים, אך גם במקרה הזה הבירוקרטיה יקרה ומסובכת והערבויות מוגזמות, בעיקר כאשר מדובר במדינות האבחון. נוכח מצב זה, מתחייבת השאלה אם מדינת ישראל בכלל מעוניינת לעודד תיירות מהמזרח התיכון.

על רקע הקשיים שתוארו, תיירים נוצרים ומוסלמים מחפשים פתרונות יצירתיים כדי לזכות ולבקר באתרי הדת והמורשת בישראל ובסביבתה הקרובה. ישראלים נוצרים מהגליל יוצאים לביקור בלבנון דרך ירדן; קופטים ממצרים מגיעים לטיולים מאורגנים בישראל; טיולים מאורגנים למכה ולמדינה לטובת החאג' והעמרה משלבים במסלולם אתרים קדושים לאסלאם בירושלים ובמקומות נוספים בישראל. לרוב, שמה של ישראל לא מופיע במידע השיווקי, אלא "אל-קדס", והקבוצה לנה במזרח ירושלים ולא מעבר לקו הירוק. כמו כן, רוב היוזמות משלבות את ירדן כמדינת מעבר, שבה פועלת נציגות ישראלית רשמית, כמו גם נציגויות מזרח-

³⁰ ד"ר מורן זגה, "שיתוף הפעולה בין ישראל ואיחוד האמירויות ב-2019: מהתחממות מדינית להתקרבות אזרחית", מיתווים - המכון הישראלי למדיניות-חוץ אזורית, ינואר 2020.

³¹ סמדר פרי, "האמת על ביקורי הישראלים בסעודיה", וואיינט, 28 בינואר 2020.

³² אתר רשות האוכלוסין וההגירה, "בקשה לקבלת אשרת כניסה לקבוצות תיור".

תיכונות נוספות שאינן פועלות בישראל. כנראה שהחשיבות הדתית של האתרים עבור התייר גוברים לעיתים על החסמים הפוליטיים ומאפשרים פתרונות יצירתיים.

קשרי תיירות מתקיימים גם עם מדינות שעמן אין לישראל יחסים דיפלומטיים רשמיים. קשרי התיירות עם מדינות המפרץ הם בעלי אופי עסקי, כלכלי ורשמי והיקפם מזערי. קשרי התיירות עם מרוקו ותוניסיה, לעומת זאת, הם בעלי אופי אזרחי והיקפם גבוה בהרבה. תנועת התיירים מתאפשרת בעיקר בזכות קיומן של קהילות יהודיות במרוקו ובתוניסיה ושל יוצאי הקהילות הללו שהיגרו לישראל. הקהילות מקיימות אורח חיים יהודי המושך אליהן תיירים יהודים מישראל ומהעולם כולו. בתוניסיה, שבה השלטון דמוקרטי יותר, סוגיית התיירים מישראל עלתה לא פעם בשיח הפוליטי והוצגה באור שלילי המהווה חסם. ואילו מרוקו מגלה גמישות פרגמטית יותר ומאפשרת לישראלים לקבל ויזה מרחוק וכך להתגבר על היעדרן של נציגויות רשמיות. העם המרוקאי התרגל לנוכחות היהודית והישראלית ובעיקר ליוצאי מרוקו השבים אליה בהתמדה מתוך געגוע לשורשיהם. לא מדובר בקשרי תיירות רגילים, אלא בקשרי תפוצות עמוקים, כפי שהיטיב לבטא זאת מלך מרוקו הקודם, חסן השני, כשאמר ש"כאשר יהודי עוזב את מרוקו, אנו איננו מאבדים אזרח, אלא מרוויחים שגריר".³³

4. מדע, מחקר ורפואה

אמנם תחומי המדע, המחקר והרפואה מעט שונים זה מזה, אך כמה מאפיינים קושרים אותם יחד: ההישענות על ידע והחתיירה לאמת, קידום פעולה שמטרתה שיפור החיים האנושיים, ואימוץ עקרונות של מוסר ואתיקה המנחים יחס אוניברסלי לאדם ולחברה, תוך התעלמות משיקולים של לאום או דת. קידום המדע, המחקר והרפואה מתאפשר בתוך מערכת מוסדית גלובלית, תוך למידה הדדית ושיתוף פעולה המתעלם מגבולות פוליטיים.

תחומים אלה מורכבים ממאפייני מקצוע אוניברסליים, אך נשענים במידה רבה על מוסדות לאומיים. תחום הרפואה והבריאות מנוהל במסגרת מערכת בריאות לאומית, במימון המדינה ברובו ותחת רגולציה ממשלתית, ובמרבית המקרים הרופאים ועובדי המחקר הם גם עובדי מדינה. אמנם האוניברסיטאות נהנות מחופש אקדמי מסוים בהתאם לאתיקה המקצועית, אך מוסדות המחקר ברובם הינם מוסדות לאומיים, הנהנים מתקציב לאומי וכפופים למשרדי הממשלה ולרגולציה לאומית. מכאן, שתחומים אלה מאופיינים באתיקה אוניברסלית לצד מבנה וארגון לאומי.

מרכיב נוסף המאפיין תחומים אלה הוא הממשק למגזר העסקי. הכלכלה העולמית נשענת באופן גובר והולך על פיתוח ידע וטכנולוגיה. חברות פרטיות וקרנות השקעה לאומיות ופרטיות משקיעות רבות במחקר מתוך ציפייה לתרגם את ההשקעה לרווח כלכלי. אפילו המחקר שנערך באוניברסיטאות ומוסדות המחקר הלאומיים נשען במידה רבה על קרנות ומענקים פרטיים ומערב שותפות עם גורמים עסקיים. המגזר העסקי חודר גם לתחום הרפואה, אשר לעיתים הופך משירות לאזרח למוצר נסחר. בחינת שיתוף הפעולה האזורי בתחומים אלה נוגע לתמהיל בין עקרונות והתנהלות אוניברסליים ולאומיים, ובין השקעה לאומית, בינלאומית ופרטית.

דוגמאות לשיתופי פעולה בתחומי המדע, המחקר והרפואה

אחת הדוגמאות המרשימות ביותר של שיתוף פעולה מחקרי אזורי הוא סינכרוטרון האור למדע ניסויי ויישומי במזרח התיכון (SESAME – Synchrotron-Light for Experimental Science and Applications in the Middle East) שהוקם בירדן. הפיתוח, השימוש והניהול הכספי של המיזם נתונים לחברים במיזם המנהלים אותו באופן עצמאי. מטרתו של המיזם לקדם מצוינות מדעית וטכנולוגית במזרח התיכון ולמנוע בריחת מוחות מהאזור על ידי הנגשת האפשרות לביצוע מחקרים ברמה עולמית בתחומי הביולוגיה, ארכיאולוגיה, מדעי הרפואה, חומרים, פיסיקה, כימיה ומדעי החיים. המיזם נועד גם לבנות גשרים מדעיים ותרבותיים בין חברות שונות, ולתרום לתרבות של שלום דרך שיתוף פעולה בינלאומי במדע. המיזם, אשר הושק בשנת 2017, מעודד שיתופי פעולה ומזמין את כל המדענים מהאוניברסיטאות ומכוני המחקר באזור לערוך ניסויים. המימון מגיע מהשקעת הממשלות החברות במיזם, מהאיחוד האירופי וממדינות אירופיות נוספות.

³³ Ben G. Frank, *The Scattered Tribe: Traveling the Diaspora from Cuba to India to Tahiti & Beyond* (Connecticut: Globe Pequot, 2012), p 221.

הרעיון למיזם SESAME נשען במידה רבה על קבוצת שיתוף הפעולה המדעי במזרח התיכון (– MESC Middle East Scientific Cooperation) שבראשה עמד החוקר פביני מארגון CERN. פעולתה של הקבוצה לקידום שיתוף פעולה מדעי, סולידריות ושלוש במזרח התיכון החלה בנובמבר 1995 בפגישה בדהב אותה הובילו שר החינוך המצרי סאעד ע'ודה (Gouda) ופרופ' אליעזר רבינוביץ' מהאוניברסיטה העברית.³⁴ במפגש נוסף של קבוצת שיתוף הפעולה המדעי במזרח התיכון שנערך באיטליה ב-1997 בהשתתפות 31 חוקרים מישראל ומהאזור, הוצג הרעיון להעביר את מאיץ החלקיקים הישן ממערב ברלין למזרח התיכון. שנה לאחר מכן ב-1998, נפגשה ועדת ההיגוי של הקבוצה בהשתתפות משלחת מישראל וממדינות ערב באוניברסיטת אופסלה בשווייץ, שם הוחלט לאמץ את הרעיון ולבקש תמיכה במיזם מהקהילה הבינלאומית. מאמץ זה הובל על ידי ועדת תכנון שבראשה עמד המנכ"ל לשעבר של CERN הרוויג שופר (Schopper), אשר הלך בעקבות יוזמת CERN ופנה לאונסק"ו שתאמץ את היוזמה ותעניק לה מטרייה בינלאומית. בפגישה מקדימה בז'נבה בשנת 2000 נבחרה ירדן כמדינה המארחת בשל קשריה עם כל המשתתפים, ובשנת 2002 אישר הוועד המנהל של אונסק"ו את המיזם, והמדינות החברות והמשקיפות הוזמנו לקחת בו חלק ולאשר את השתתפותן. ממשלת גרמניה תרמה את החלקים ממאיץ החלקיקים הישן, לאחר שאונסק"ו הבטיחה מימון בינלאומי מהמדינות החברות וממחלקת המדינה האמריקאית.³⁵

נכון לשנת 2020, החברים במיזם כוללים את קפריסין, מצרים, איראן, ירדן, פקיסטן, הרשות הפלסטינית, תורכיה וישראל. המשקיפים במיזם, להם תפקיד ארגוני בעיקר, כוללים בין היתר את CERN, ברזיל, קנדה, סין, האיחוד האירופי, צרפת, גרמניה, כוויית, רוסיה, יוון וארה"ב. חוקרים ישראלים מנצלים את האפשרות, ולוקחים חלק בניסויים, במפגשי למידה אזוריים ואף משמשים כמרצים בפעילויות החינוכיות הנערכות במקום.³⁶ מדינת ישראל השקיעה במיזם עד כה כ-40 מיליון דולר.³⁷

על אף שתחומי המחקר, המדע והרפואה הינם אזרחיים באופיים, שיתוף הפעולה בתחומים אלה מערב במידה רבה גם את המנגנונים הרשמיים של הממשל. נדיר למצוא פרויקטים אזרחיים לחלוטין בהם אין מעורבות ממשלתית. יתרה מכך, ניתן לראות כיצד המדינה יכולה לנצל את פעילותה בתחומים אלה לטובת צרכים מדיניים. דוגמה בולטת לכך הוא תחום הרפואה וביצוע ניתוחים לשליטים ממדינות ערב, תחת מעטה חשאיות, כחלק ממערכת שיקולים מדינית. אלי פודה מתאר בספרו כיצד נכבדים ערבים זכו לשירותי רפואה בישראל עוד טרם הקמת המדינה, עת נסיכים סעודים טופלו בבית החולים הדסה בירושלים. הוא מביא בהמשך דוגמה לטיפול המסור של פרופ' משה מני, ראש המחלקה האורולוגית בתל השומר, ביורש העצר והמלך פהד בסוף שנות השישים, וכיצד הוא נהג לטוס בחשאי בקביעות לערב הסעודית כדי לטפל בו. פרופ' מני, מתאר פודה, נהג לטפל באח"מים ערביים על סיפון היאכטה של הטייקון הסעודי, עדנאן ח'אשוגי, וטיפול בחולים בכל המרחב הערבי (למעט סוריה ועיראק).³⁸ הטיפול הישראלי בנכבדים ונסיכים ערבים התבצע לרוב בחשאי. הצדדים כיבדו את החיסיון הרפואי ונהגו בזהירות מדינית. באופן חריג, חשף סגן השר לשיתוף פעולה אזורי קרא מקרה בו טופלה נסיכה מבחריין בבית החולים רמב"ם. הנסיכה העדיפה לעבור ניתוח מציל חיים בישראל ולא בארה"ב. בואה התאפשר רק לאחר אישור מראש הממשלה, והיא שהתה בישראל כחודשיים לצורך התאוששות מהניתוח.³⁹

דוגמה לשיתוף פעולה ברמה אחרת, ומסוג אחר, ניתן לראות בהשתתפות של חוקרים ורופאים ישראלים באירועים בינלאומיים באזור. לדוגמה, ב-1-3 בנובמבר 2019, נערך בדוחה שבקטר הקונגרס השישי של הפדרציה העולמית לכירורגית ילדים (WOFAPS – World Federation of Associations of Pediatric Surgery). הכנס מתקיים אחת לשלוש שנים ומטרתו להפגיש מנתחי ילדים מכל רחבי העולם, ללמוד אחד מהניסיון של השני, ולחשוף בפני המשתתפים את הפיתוחים האחרונים בתחום.⁴⁰ למפגש זה יצאה משלחת

³⁴ "Congratulatory are in Order," *The Hebrew University*, 31 January 2019.

³⁵ See SESAME website: <https://www.sesame.org.jo/>.

³⁶ For example see: [Open SESAME Environmental Science Thematic School at SESAME](#), 23-27 June 2019.

³⁷ "מאיץ לשלום: מאיץ חלקיקים משותף במזרח התיכון," *משרד המדע והטכנולוגיה*, 16 במאי 2017.

³⁸ אלי פודה, "מפילגש לידועה בציבור: היחסים של ישראל עם מדינות ומיעוטים במזרח התיכון, 1948-2020," (תל אביב: עם עובד, עתיד להתפרסם)

³⁹ Raphael Ahren, "Bahraini princess had life-saving surgery in Israel, deputy minister says," *The Times of Israel*, 2 February 2016.

⁴⁰ [The 6th World Congress of the World Federation of Associations of Pediatric Surgery](#), Doha, Qatar, 1-3 November 2019.

ישראלית של תשעה רופאים מבתי חולים שונים בארץ. השתתפותה של המשלחת התאפשרה לאחר פנייה של האיגוד הישראלי לכירורגיית ילדים לנשיא הפדרציה פרופ' סיגלט, רופא קנדי שעבד בשנים האחרונות בקטר. השתדלותו מול משרד הפנים הקטרי היא שהביאה להנפקת הוויזות עבור המשלחת. מעבר לתוכן המקצועי, אפשרה ההתכנסות מפגש עם רופאים ממדינות האזור שעמם אין קשר, ובראשם עמיתים ירדנים, מצרים ופלסטינים. הרופאים שהשתתפו דיווחו על קבלת פנים לבבית ועל רצונם לקדם פרויקטים משותפים בעתיד, והדגישו את אופיו האוניברסלי של תחום הרפואה.⁴¹

דוגמה נוספת הינה פעילותו של מרכז פרס לשלום אשר מפעיל תכניות בתחום הרפואה הכוללות הכשרה של רופאים פלסטינים, וטיפול בילדים פלסטינים וילדי פליטים סורים. במסגרת התוכניות הוכשרו יותר מ-250 רופאים פלסטינים וטופלו יותר מ-12 אלף ילדים פלסטינים וסורים. התוכניות שנועדו להציל חיים ולקדם שלום מתאפשרות דרך שיתוף פעולה בין משרד הבריאות, בתי חולים, וארגוני חברה אזרחית. עם זאת, מדובר בעיקר בתוכנית שמקדמת חיי שלום מול הפלסטינים, ואינה מתרחבת לשיתוף פעולה אזרחי.⁴² ראוי לציין כי בשנות ה-90 הוביל מרכז פרס לשלום תכנית חקלאית שהתמקדה בשיתוף פעולה מחקרי במזרח התיכון. הצורך המשותף לישראל, ירדן, הרשות הפלסטינית ומצרים בהתאמת החקלאות שלהן לתנאי מדבר ומחסור במים, כמו גם ההתמודדות עם מזיקים משותפים דוגמת חדקונית הדקל, עוררו עניין גובר בשיתוף פעולה מחקרי חוצה-גבולות. תכניות המחקר הללו במצרים זכו לתמיכה מצד הנשיא מובארכ וסגן ראש הממשלה המצרי. בפרויקטים של מחקר חקלאי משותף לישראל ומצרים בשנות ה-80 וה-90 הושקעו למעלה מ-80 מיליון דולר מתכניות מחקר בינלאומיות, מקרנות לאומיות זרות, מהבנק העולמי, מעט מתכניות של משרד החוץ הישראלי וכ-25 מיליון דולר מהשקעה של עסקים פרטיים.

הממשלות באזור החליטו גם להקים קרן השקעות משותפת לתמיכה במחקר ופיתוח עסקי בשותפות של חברות וחוקרים מכל המדינות השותפות. קרן ההשקעות TRIDE אשר תמכה במחקר ופיתוח משותף לישראל-ארה"ב-ירדן היא דוגמה לחלופת מימון זו על ידי קרנות השקעה פרטיות וחברות פרטיות בינלאומיות הבוחרות להשקיע במיזמים המשותפים. הדוגמה של TRIDE גם מצביעה על הקושי להתגבר על המצב הביטחוני כאשר גורמי ממשל מנהלים את השותפות.⁴³ בזמן כתיבת המאמר התגבש שיתוף פעולה אזרחי בתחום הרפואה סביב ההתמודדות המשותפת עם מגפת הקורונה. ישראל שיתפה פעולה עם הפלסטינים בניהול המרחב הקרוב בעזה ובגדה המערבית, והסתייעה במדינות המפרץ כאשר נזקקה לציוד רפואי. אולם שיתוף פעולה זה הובל במידה רבה על ידי הממשלות, ויש מקום לחקור בהמשך את תרומתם של ארגוני החברה האזרחית להתמודדות האזרחית עם איום משותף זה.

תובנות מרכזיות מתוך הדוגמאות בתחום המדע, המחקר והרפואה

לפני כעשרים שנה עסקה האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים בנושא שיתוף הפעולה האזרחי במחקר. בסקירה של שיתופי פעולה אזרחיים במחקר שעסקו בין היתר בחקלאות, מדבר, מים, ים, מחלות וגנטיקה, ניסו באקדמיה ללמוד מניסיון העבר ולשפר את המחקר האזרחי, מתוך הבנה כי מדובר בתחום בעל חשיבות לאומית. הדיון שנערך באקדמיה הצביע על כך שבעיות משותפות ודומות בתנאי הבסיס – למשל, חקלאות באדמה מדברית – מהווים קרקע טובה לביסוס מחקר משותף. אולם בעיה משותפת אינה תנאי מספק. למשל, אפילו הטיפול והמחקר המשותף במגפות בין ישראל ומצרים נמנע טרם נחתם הסכם השלום.⁴⁴ תהליך אוסלו ותהליך השלום עם ירדן סיפקו דוגמה לכך שהתקדמות לעבר שלום מניחה תשתית לשיתוף פעולה מחקרי נרחב יותר באזור. על רקע התקדמות תהליך השלום חברו מדינות נוספות מהאזור למחקרים קיימים, מוסדות בינלאומיים נוספים הצטרפו לתמיכה בתכניות המחקר, והוקמו מרכזי מחקר אזרחיים בהם לקחו חלק חוקרים ממדינות האזור. התהליכים המדיניים, אשר אפשרו את שיתוף הפעולה המחקרי, גם נהנו בחלק מהמקרים מפירותיו, כאשר המחקר הניח תשתית ידע ורעיונות שתמכו בקידום המשא ומתן בנושאים שונים.⁴⁵

⁴¹ חומי ברמן, "מזרח תיכון חדש: מה עשו רופאים ישראלים בקטאר?" JDN, 19 בנובמבר 2019.

⁴² תכנית הרפואה, מרכז פרס לשלום.

⁴³ "קרן TRIDE לפיתוח תעשייתי מחדשת פעילותה", וואיינט, 28 בפברואר 2005.

⁴⁴ ארנון שמשוני, "שיתוף פעולה אזרחי בתחום הרפואה הווטרינרית", האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, 2000, ע"ע 7-8.

⁴⁵ ערן פייטלסון, "ניהול משותף של מי תהום: מרעיון ערטילאי לנושא במו"מ", האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, 2000, עמ' 13.

מרכיב מרכזי נוסף בתחומי הרפואה, המדע והמחקר אליו התייחסו בדיון באקדמיה הוא שאלת המימון. כפי שהדבר בא לידי ביטוי גם בתובנות של האקדמיה וגם בדוגמאות למעלה, המימון אינו מגיע בהכרח ממשאבים לאומיים, ורובו מגיע דווקא מגופים בינלאומיים, קרנות מחקר בינלאומיות, הבנק העולמי, קרנות סיוע ופיתוח זרות ואף גורמים פרטיים. המימון הבינלאומי סייע לצדדים להתגבר על מכשולים פוליטיים והתנגדות למחקר משותף עם נציגי ממשלות בצד השני של המתרס.⁴⁶

ניתן לראות בדוגמאות לעיל כי חלק מהמחקרים קודמו על ידי ארגוני שלום בחברה האזרחית, ולא דווקא על ידי מוסדות מדינה. אולם גם הם נזקקו לאישור (גם אם לא לתמיכה מעבר לכך) מצד שלטונות המדינה. ניהול המחקרים נעשה פעמים רבות בחסות גורם שלישי – למשל, משרד החקלאות האמריקאי או אוניברסיטה אמריקאית – המחבר בין מוסדות מחקר ממשלתיים ואוניברסיטאיים במדינות המשתתפות. אחד הכלים שנוסו בעבר ותרמו להצלחה הינו הקמת גוף היגוי משותף מטעם רשויות המחקר הרלוונטיות בכל מדינה סביב נושא מסוים, הנפגש באופן קבוע ומנהל יחד את סדר היום ותכניות המחקר המשותפות. חיבור אנשי מקצוע ומנהלי תחומים שונים במוסד הפועל בפני עצמו אפשר עבודה משותפת במנותק מהאקלים הפוליטי המשתנה והרגיש יותר.⁴⁷

מלבד הרלבנטיות של נושא המחקר, וחשיבות המעורבות והתמיכה של גורמים שלישיים, כמה תובנות כלליות נוספות עולות מהדוגמאות לעיל. ראשית, קיומו של שלום, ויותר מכך תהליך חיובי של שלום, מייצר אווירה תומכת בקידום שיתוף פעולה רפואי, מחקר ומדעי אזורי. בנוסף, מצביעים המחקרים הקודמים כי ככל שהמחקר מתמקד בידע יישומי, אשר יניב תוצאות בעלות תועלת כללית או כלכלית לאוכלוסייה רחבה בזמן קצר יחסית, כך זוכה המחקר לתמיכה רבה יותר ולנכונות רבה יותר של הצדדים לשתף פעולה. מהדוגמאות של שנות ה-90, ומהדוגמאות שהובאו לעיל, ניתן לומר כי בעוד אימוץ המחקר על ידי דמויות פוליטיות מרכזיות במדינות הערביות שהעניקו גב פוליטי וכלכלי לחוקרים לפעול לאורך זמן, עדיף שהמעורבות של פוליטיקאים ישראלים תהיה מינימלית. ולבסוף, חלק מהמובילים מיזמי מחקר משותפים, הדגישו את חשיבות הבחירה בשותפים מתאימים, אשר מבינים בתחום המחקר ובניהול מחקר מדעי. מבחינה גיאוגרפית, מדינת ישראל שיתפה פעולה באזור בעיקר עם מצרים, ירדן והרשות הפלסטינית, וזאת בשל קרבה גיאוגרפית וקיומם של הסכמים פורמליים.

5. תרבות

בשנים האחרונות עלתה קרנו של תחום התרבות. אם בעבר נתפס ברמה המדינית והבינלאומית כשעשוע או פנאי, הרי שהיום הוא יותר נוכח ומשמעותי. מדינאים ומקבלי החלטות עושים שימוש בתרבות למימוש הישגים לאומיים ופוליטיים. על אף השימוש הגובר בתרבות כאמצעי פוליטי-מדיני, נראה כי גבולות התרבות הלאומיים נחלשים כתוצאה מתהליכי גלובליזציה המקלים על תרבויות לעבור ממקום למקום ביתר קלות. בספרו "סוציולוגיה של התרבות" כינה מוטי רגב תופעה זו "רב-כיוונית" ו"היברידיות".⁴⁸

המרחבים התרבותיים אינם חופפים בהכרח לגבולות הלאומיים. מדובר במרחבים מדומיינים, סמליים, רוחניים וגמישים יותר. גמישות זו מושפעת מתנועתם של תושבי המרחב ולא רק לפי המיקום האחרון שאליו הגיעו, או במילותיה של חביבה פדיה, "אם לכל אדם יש שם שנתנו לו אביו ואמו, אזי יש לו גם שם שנתנה לו הגירתו, או מוטב שם ששללה ממנו הגירתו והוא מחפש אותו".⁴⁹ ומכאן שמרחבי התרבות של היום, המפגישים את החברה הישראלית עם עמי האזור הם מרחבים של געגוע, כמיהה לזמן או מקום שבהם צמחו בעבר מודלים של קיום משותף, גם אם לא מושלם, בין יהודים, מוסלמים ונוצרים. מרחבים כאלה התקיימו בקהיר, בגדאד וקזבלנקה, טרם התעוררות הלאומיות הערבית ובאנדלוסיה של תור הזהב בספרד לפני הגירוש. נודדים שעזבו מקום כזה הותירו מאחוריהם שביל של עקבות זיכרון וגעגוע.

השחקנים העיקריים בתחום התרבות הם מוזיקאים, הרכבים ותזמורות, יוצרי קולנוע וטלוויזיה, חברות הפקה וייצוג אמנים, סופרים, משוררים, הוצאות לאור, שחקני תיאטרון, אמנים, מתרגמים ועוד. תפקידם של

⁴⁶ ש.ם.

⁴⁷ שמשוני, ש.ם.

⁴⁸ מוטי רגב, *סוציולוגיה של התרבות* (רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 2011).

⁴⁹ חביבה פדיה, *שיבתו של הקול הגולה* (תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2016).

המתרגמים חשוב במיוחד, שכן השפה היא מרכיב משמעותי ברוב שדות התרבות, בעיקר ביצירות טקסטואליות או כאלה המשלבות מרכיבים לשוניים. על אף הקרבה בין השפות העברית והערבית, ישנו ריחוק לשוני בין ישראל לסביבתה. רק כ-2 אחוזים מהציבור הישראלי-יהודי מסוגל לצרוך תרבות בשפה הערבית, בעוד שהשפה העברית אינה שפה מדוברת בארצות המזרח התיכון, ומכאן שקשרי תרבות בשדות אלה תלויים בתרגום והנגשה.

התנועה הפיזית המועטה וקשרי התיירות המוגבלים מצמצמים משמעותית את היקף הקשרים ועומקם. צרכני תרבות מתקשים לחצות את הגבולות הפיזיים, אלא אם כן יש ברשותם דרכונים זרים, ואילו האמנים והיוצרים שבכל זאת מצליחים לעשות זאת מסתייעים במעורבות גורמים רשמיים. לעומת הגבולות הפיזיים המגבילים את הקשרים, המרחב הווירטואלי משנה את התמונה ומאפשר למגזרים ולקבוצות בישראל ובמזרח התיכון לקיים שיח בין-תרבותי ער, לשתף חומרים תרבותיים וכך להרחיב את מרחבי השייכות שלהן.

דוגמאות לשיתופי פעולה בתחום התרבות

בתחום הקולנוע, הקשרים האזרחיים בין ישראל והמזרח התיכון באים לידי ביטוי בעיקר בהקרנת סרטים מהמזרח התיכון בישראל ובהשתתפות שחקנים מישראל ומהמזרח התיכון בסרטים שהופקו על ידי חברות הפקה בינלאומיות. לעומת זאת, מעטות הן הקרנות הסרטים שהופקו על ידי ישראלים במזרח התיכון. הסיבות העיקריות לכך הן היעדר הסכמי הפקה משותפים, קשיים בהנפקת אשרות ובתנועה בין המדינות, והצורך להסתמך על מקורות מימון פרטיים או חיצוניים לאור רגישות הקשרים שאינם זוכים לברכת משרדי התרבות הלאומיים.

פסטיבל הסרטים הבינלאומי שהתקיים בחיפה בדצמבר 2018 מהווה דוגמה לשיתוף פעולה בתחום הקולנוע ולאתגריו. תכנית הפסטיבל כללה הקרנה של שלושה סרטים ממרוקו: "ראזיה" של הבמאי נביל עיוש, "סופיה" של הבימאית מרים בנמבארק, ו"ללא בית" של הבימאית נרג'יס נג'אר. כשבוע לפי תחילת הפסטיבל החלו להישמע מצד תנועות החרם במרוקו קולות מחאה נגד הקרנת הסרטים בישראל. בתקשורת המרוקאית הבימאים טענו שלא ידעו שהסרט יוקרן בישראל, והסבירו שלחברות ההפקה יש חופש פעולה מבחינת הפצת הסרטים ושהעניין איננו תלוי בהם.⁵⁰ כתוצאה מהמחאה, בוטלה הקרנת "ללא בית", אך שני הסרטים האחרים הוקרנו כמתוכנן והאולמות היו מלאים עד אפס מקום. במקרה של הסרט "ראזיה" נמצא מענה יצירתי למחאה בהצגת סרט קצר בנושא פלסטיני-ישראלי לפני ההקרנה.

לפעמים עצם העיסוק בתכנים יהודיים עלול לעורר מחאה ואף לגרום להשעיית ההפקה כולה. כך היה באוגוסט 2019 בירדן, כשהממשלה הורתה להשעות את הפקת הסרט "ג'אבר" בעקבות זעם ציבורי. המחאה כוונה לעלילת הסרט הבדיונית, על פיה ילד ירדני מוצא בפטרה אבן עם כתובת בעברית. העיסוק בהיסטוריה יהודית על אדמת ירדן עורר חשש מפני תביעות טריטוריאליזם מצד ישראל.⁵¹ מקרה זה מדגיש את חוסר האמון הפוליטי השורר בין ישראל וירדן והשפעתו על קשרים אזרחיים ותרבותיים.

מרחב קולנועי-טלוויזיוני חדש נוצר ב-2016 עם כניסת נטפליקס לרשימת ספקי תכני הווידאו והסטרימינג במזרח התיכון ובישראל, המאפשר לישראלים ולתושבי המזרח התיכון לצרוך את אותם התכנים ואף להיות שותפים לאותן הפקות. העשייה המשותפת מתאפשרת בזכות העובדה שמדובר בפלטפורמה מערבית עם אוריינטציה גלובלית. מגמה זו פירקה את מונופול השידור וההפקה של ערוצי הטלוויזיה הממלכתיים והפרטיים. שתי הפקות לדוגמה הן סדרת האקשן "פאודה" שהופקה על ידי YES ונרכשה על ידי נטפליקס ב-2016; "המרגל", מיני סדרה בהפקה צרפתית, שבה משחקים זה לצד זה שחקנים מישראל ומהמזרח התיכון. שתי הסדרות הפכו פופולריות מאוד בישראל ובמזרח התיכון.⁵² עם זאת, הכניסה של נטפליקס למזרח התיכון לא הייתה חלקה ועוררה ביקורת רבה, וככלל שיתופי הפעולה בנטפליקס עדיין מוגבלים מאוד ונמצאים רק בראשית דרכם.

⁵⁰ News Desk, "[Moroccan filmmakers react to the screening of their movies at the Haifa film festival](#)," *Yabiladi*, 17 September 2018.

⁵¹ "אבן בעברית ומאפיה רוסית, סערת הסרט בירדן," *וואינט*, 14 באוגוסט 2019.

⁵² Unknown Author, "[Who is the Mossad Spy Who Inspired Netflix's 'The Spy' Show?](#)," *Albawaba*, 16 September 2019.

בתחום המוזיקה, בולט במיוחד הסגנון האנדלוסי שהפך את מרוקו וישראל למוקדי תרבות מרכזיים בשדה תרבות זה. תרבות זו צמחה ב"תור הזהב" בספרד, נדדה עם המגורשים היהודים והמוסלמים לצפון אפריקה ובמאה ה-20 הגיעה לישראל עם עליית יהודי מרוקו. הפריחה של המוזיקה האנדלוסית בישראל בעשור האחרון, שבאה לידי ביטוי בהופעתם של הרכבים אנדלוסיים או בביצוע יצירות אנדלוסיות על ידי הרכבים אחרים, יוצרת שפה תרבותית משותפת עם יוצרים ומוזיקאים במרוקו ובתפוצותיה. דוגמה לכך ניתן למצוא בפסטיבל האנדלוסי ה-16 שהתקיים באוקטובר 2019 באסוויירה, בהשתתפות אמנים ומוזיקאים יהודים ומוסלמים מישראל וממרוקו. טקס הפתיחה של הפסטיבל נערך בארבע שפות, אחת מהן עברית. בנובמבר 2019, הופיעה בישראל להקת "נשות טטוואן" במסגרת "פסטיבל מדטרנה" באשדוד, ובדצמבר של אותה שנה הופיעה התזמורת האנדלוסית הישראלית אשדוד בפסטיבל "אנדלוסיאט" בקזבלנקה.⁵³ תזמורת זו, להבדיל ממוזיקאים עצמאיים שאינם מייצגים את מדינת ישראל, זכתה לפני כשלוש שנים במעמד של תזמורת לאומית והתואר "ישראלית" התווסף לשמה. גבולות שיתוף הפעולה במוזיקה נחשפו כאשר הופעתו של מרוואן חאג'י, זמר אנדלוסי מפורסם ממרוקו, בוטלה בעקבות סבב הסלמה ישראלי-פלסטיני בעזה בנובמבר 2019, שגרר ביקורת חריפה במרוקו על כוונתו להופיע בישראל.

זמרים ישראלים מופיעים ברחבי המזרח התיכון אם יש להם אזרחות נוספת. דוגמה לכך היא הזמרת רחלה, ישראלית תושבת השרון, בעלת אזרחות אמריקאית, שכבשה את זירת המוזיקה במדינות המפרץ. ערבית איננה שפת אמה ולמעשה שורשיה באירופה, אך רחלה למדה את השפה הערבית במהלך שהות ממושכת בסיני ומאז הקליטה אלבום של מוסיקת חליג'י. אלבום זה הוביל אותה לקריירה בינלאומית, הופעות ופרסום בבחריין ובדובאי, וגם לאלבומה השני "ראסלת חוב" – "מסר של אהבה".⁵⁴

בז'אנר המטאל האוריינטאלי אפשר לציין את הלהקה הישראלית-הבינלאומית "אורפנד לנד", בהובלת קובי פרחי, אשר זוכה לפופולריות רבה באזור ומופיעה בפני קהל מירדן, איראן, עיראק, מרוקו, תוניסיה ותורכיה. בדצמבר 2018, התקיים ב"מעריב אונליין" ראיון עם קובי פרחי בו תיאר את הבחירה המודעת בתורכיה לקיום המופע מתוך ידיעה כי יגיעו אליה מעריצים מכל העולם הערבי בזכות העלויות הזולות יחסית. לכך יש להוסיף כי תורכיה היא מקום מפגש בין מזרח ומערב, היא מקלה במתן אשרות כניסה למוסלמים ומהווה יעד תיירותי אטרקטיבי. בראיון התייחס פרחי לכוחה של המוזיקה לקרב לבבות ולגבור על חסמים פוליטיים: "כשמדובר במוזיקה, היא קודם כל נכנסת ללב ולרגש לפני שהיא מגיעה לשכל. השכל יודע על המצב המורכב ועל האויבים, אבל ברגע ששמעת שיר, הוא נכנס לך ללב וזה גובר על הכול". הצלחת הלהקה נובעת גם מהתכנים של שירה. בהקשר זה ציין פרחי כי שירי הלהקה עוסקים במצב בארץ ובנושאים הרלבנטיים למזרח התיכון, אך "לא ממקום פוליטי, אלא ממקום של לחיות פה. לכן סורי, מתנחל, אתאיסט וגיי, יכולים להתחבר לזה בכל מקום. כל אחד יכול למצוא בשירים שלנו חתיכה מעצמו".⁵⁵

שיתופי פעולה מתקיימים גם בתחומי **תרגום ספרות, שירה ועיתונות**. הסופר הישראלי-דרוזי סלמאן נאטור, שהלך לעולמו ב-2016 התייחס לחשיבות הספרות ביחסים שבין עמים באומרו, "אם אתה רוצה להכיר עם מסוים אתה צריך להכיר את הספרות שלו. הספרות היא הקופסה השחורה של עם, ההשתקפות של החיים הנורמליים, הרגשיים, הקודים התרבותיים". צריכת ספרות ערבית בישראל או ספרות עברית במזרח התיכון מחייבת תרגום ותלויה בהסכמת היוצרים והוצאות לאור. אלה תלויים בקו שמכתיב השלטון בעניין זה בדעת הקהל, ובסף הרגישות ל"נורמליזציה תרבותית" בין ישראל והמזרח התיכון. הוצאות לאור מהמזרח התיכון לא ממהרות לפתח קשרים עם הוצאות או עם יוצרים ישראלים, כדי להימנע מביקורת ציבורית ומהפסדים כלכליים. בשנים האחרונות, לאור השימוש הגובר ברשתות החברתיות, קל יותר לקיים מגעים ישירים בין יוצרים ומתרגמים בישראל ובאזור. התפתחות זו מאפשרת שיתופי פעולה עצמאיים, בלא כניעה לתכתיביהן של הוצאות לאור.⁵⁶

מעטים הם הסופרים הישראלים שזכו לפרסם את יצירותיהם במזרח התיכון, וגם כאשר זכו לכך הייתה תפוצתן מוגבלת או מודרת מבמות התרבות המובילות באזור. ולמרות זאת, מספר סופרים זכו בתרגום

⁵³ Unknown Author, "Israeli Andalusian Orchestra Performs Second Concert in Secret in Morocco," JNS, 19 December 2019, פרסום אודות הופעת להקת הנשים ממרוקו באתר [פסטיבל מדיטרנה](#), 19 בדצמבר 2019.

⁵⁴ מודעה אודות המופע של "רחלה והחליג'ים" באתר [פסטיבל מדיטרנה](#); עודד בן עמי, "הכירו את הישראלית שכבשה את [דובאי](#)", N12, 24 במרץ 2010.

⁵⁵ דודי פטימר, "קובי פרחי: 'אורפנד לנד מצליחה בעולם הערבי, אין לזה שום תקדים'", מעריב, 4 בדצמבר 2018.

⁵⁶ ריאיון עם עידן בריר, מתרגם שירה וספרות ועמית מחקר בפורום לחשיבה אזרחית, 30 במרץ 2020.

יצירותיהם לערבית כמו עמוס עוז ("מיכאל שלי"), סמי מיכאל ("ויקטוריה"), אלי עמיר ("סמין"), אלמוג בהר ("אנא מן אל-יהוד", "אמירה בת סלימה", "צ'חלה וחזקל"), הלל כהן ("הנפקדים הנוכחים", "צבא הצללים", "ערבים טובים"), אלי פודה ("הסכסוך הערבי-ישראלי בספרי ההיסטוריה בישראל"), ג'קי חוגי ("אלף לילה. דוט קום"), אשר כנפו ("התינוק מאופראן") ועוד. מתוך דוגמאות אלה ואחרות ניתן לזהות שתי מוטיבציות עיקריות לתרגום ספרי עיון וספרות יפה. האחת כאשר יוזם התרגום הוא גוף אקדמי במזרח התיכון, המעוניין בספרות עיון ישראלית לצרכי מחקר ואקדמיה. השנייה, כאשר מדובר בסופרים ישראלים המכונים במזרח התיכון "יהודים-ערבים" - ישראלים יהודים שהם או משפחותיהם היגרו לישראל מארצות ערב והאסלאם.⁵⁷ ככל שהספרים זוכים בהכרה ותהודה משמעותיות יותר, כך גובר לעיתים הצורך של המתרגמים והמוציאים לאור לפרסם את הכותרים בשקט, באופן פיראטי או אף לרדת למחתרת. כך התרחש ביריד הספרים שהתקיים בקהיר בראשית 2016, כאשר חבר פרלמנט מצרי הביע מחאה נגד ספרו המתורגם של ג'קי חוגי, כתב גל"צ לעניינים ערביים.⁵⁸ בסופו של דבר הספר הוסר מהיריד, אך המשיך להימכר בספריות במצרים ובאופן דיגיטלי.⁵⁹

הספר "ציאת עיראק", של יצחק בר משה, סופר ישראלי יהודי יוצא עיראק, נכתב במקור בשפה הערבית והותיר חותם אפילו אצל הנשיא הפלסטיני, מחמוד עבאס (אבו מאזן). בני משפחתו של הסופר הגיעו ללשכתו ברמאללה בנובמבר 2019 כדי לחלוק לו כבוד בנוכחות הראיס. אבו מאזן ציין בפניהם שכשקרא את הספר לראשונה ב-1975, הרגיש שהוא מתאר את חייו שלו כפלסטיני. תמי בצלאל, בתו של הסופר, הודתה בפני אבו מאזן שבביתם לא דיברו בערבית ולכן איננה יכולה לקרוא את הספרים שאביה כתב. רק מעטים מהספרים של בר משה תורגמו מערבית לעברית.⁶⁰ נראה שהשילוב בין תוכן הספר, כמו גם השפה וזהותו התרבותית של הסופר הוא מתכון מוצלח לספרות מחברת.

לתרגום יצירות מהעולם הערבי לעברית חשיבות מכרעת בקירוב ישראל לשכונותיה וכן להשמעת הקול הערבי בשפה העברית. פרויקט המיישם מודל מיוחד לשיתוף פעולה ספרותי הוא מיזם "מכתוב – חוג המתרגמים מערבית לעברית", שיתוף פעולה של מכון ואן-ליר ומועצת הפיס, שהוקם ב-2015 לתרגום יצירות מהתרבות ומהספרות הערבית והנגשתן עבור הקורא הישראלי.⁶¹ מטרת הסדרה "להביא לקדמת הבמה את חיי האזור מתוך נקודת מבט אנושית, כמו גם לסמן מציאות חברתית-פוליטית אחרת, תוך התגברות על מכשול השפה ועל ההיחלשות וההיעלמות של הקשרים בין יהודים וערבים באזור". הפורום פועל כגוף מקצועי הבוחן יצירות בהליך קפדני ובוחר את המתרגמים שיהיו אמונים על תרגום כל יצירה ויצירה.⁶² המודל של מכתוב כולל מתרגם יהודי ומתרגם ערבי, שמתיעצים ביניהם לאורך תהליך התרגום. לאחר מכן עוברים לשלב העריכה, שגם הוא דו-לשוני ומתבצע במשותף על ידי עורכים יהודים וערבים. העבודה המשותפת נותנת מענה לסוגיות תרבותיות ולשוניות העולות בתהליך התרגום וההנגשה. הקשר עם הסופרים מהמזרח התיכון מתבצע לרוב דרך מתרגמים ערבים ופלסטינים אזרחי ישראל המהווים חוליה מחברת. מודל זה מפחית את הביקורת מצד תנועות החרם באזור, בהשוואה לזו המופנית כלפי קשרים עם מתרגמים והוצאות לאור בעלות צביון ישראלי-יהודי בלבד.⁶³

בתחום העיתונות המתורגמת מערבית לעברית ראוי לציין את "פרויקט אופק" שהוקם ב-2017 מטעם מרכז מנאראת במכון ון ליר ופועל בשני ערוצים: הראשון הוא "אופק לתקשורת הערבית", שבמסגרתו אחת לשבוע מתורגם מאמר מהמזרח התיכון ומפורסם בתקשורת הישראלית בחתימת המחבר. עם התקדמות הפרויקט התעוררו אתגרים, כמו חוסר עניין מצד התקשורת בישראל בנושאים העומדים על סדר היום במזרח התיכון. בנוסף, מודל העבודה דרש אישור מקדים מהמחבר לפני התרגום ולא תמיד הייתה היענות לכך. ד"ר אסף דוד, שהתמנה כמנהלו של מרכז מנאראת ב-2019, פועל כדי להרחיב את הפרויקט ולגבש מודל עבודה

⁵⁷ איל שגיא ביזאוי, "האם תרגום של ספרות עברית לערבית יקרבת את התרבות הישראלית לאזור שבו היא מתקיימת?", הארץ, 6 בפברואר 2016.

⁵⁸ גילי איזיקוביץ, "דרישה במצרים לחקור מדוע מוצג ספרו של כתב גל"צ ביריד ספרים בקהיר", הארץ, 2 בפברואר 2016.

⁵⁹ محمد البحيري, "صاحب أزمة «الكتاب الإسرائيلي» في معرض الكتاب: قطر وتركيا أخطر من إسرائيل على مصر", المصري اليوم, 7 فبراير 2016.

⁶⁰ נעמי נידם, "אבו מאזן: 'כשקראתי על יציאת יהודי עיראק – בכיתי'", שיחה מקומית, 18 בנובמבר 2019.

⁶¹ אתר מכתוב, מכון ון ליר בירושלים.

⁶² כותרים שתורגמו מערבית לעברית כוללים את "הולך על הרוח", מאת סלמאן נאטור; "צרור של סודות", מאת אליאס חורי; "אין בבעלותי דבר מלבד החלומות", אנתולוגיית שירה יזידית עכשווית (שנאספה ונערכה ע"י המתרגם עידן בריר); "הסיפור הפלסטיני בעברית", אנתולוגיה המאגדת סיפורים קצרים של כ-20 סופרות וסופרים פלסטינים בני דורות שונים, ועוד.

⁶³ אסף דוד, ריאיון, 6 באפריל 2020.

שיתגבר על אתגרים אלה. כך החל הערוץ השני – "מסלול אופק מורחב", שבמסגרתו מתורגמים מאמרים כתקצירים מורחבים או מוערים (annotated) של טקסטים, בעריכת צוות דו-לשוני מקצועי, יהודים וערבים, גברים ונשים.⁶⁴ מודל זה אינו כפוף לאישור תרגום של מחברי המאמרים, אלא מתבסס על עיקרון "שימוש הוגן" המפורט בחוק זכויות יוצרים, ובכלל זה כתיבת סקירה או עיבוד של טקסט מקורי שלא לשימוש מסחרי.⁶⁵ בריאיון עמו הדגיש ד"ר דוד ש"לא מדובר בסקירות פשוטות אלא ברמת עיבוד טקסטים גבוהה ובסינתזה מורכבת של מספר מאמרים יחד על ידי חברי צוות אופק."⁶⁶

תובנות מרכזיות מתוך הדוגמאות בתחום התרבות

היקף הקשרים האזרחיים בתחום התרבות בין ישראל והמזרח התיכון מצומצם באופן יחסי כתוצאה מהמשך הסכסוך הישראלי-ערבי והמבוי הסתום בתהליך המדיני עם הפלסטינים. השפעת הסכסוך ניכרת ביכולת לצרוך תרבות ויותר מכך ביכולת לייצר, לתרגם ולהנגיש אותה. הגבולות הפיזיים לרוב אינם עבירים, ואינם מאפשרים השתתפות באירועי תרבות משותפים כמו פסטיבלים, הופעות, תערוכות וכו'. נראה שדווקא בקרב מדינות כמו ירדן ומצרים, שעמן חתומה ישראל על הסכמי שלום, החשש מפני "נורמליזציה תרבותית" גבוה יותר בהשוואה למדינות אחרות באזור. אפשר להניח שמכיוון שהסכסוך הישראלי-פלסטיני טרם בא לכדי פתרון, מדינות המקיימות קשרים רשמיים עם ישראל נדרשות להתמודד עם דעת קהל פנימית וחיצונית המתנגדות לקשרים אלה. בעוד הסכמי השלום כוללים סעיפים ברורים המחייבים מתווה למעבר גבולות, הפעלת נציגויות רשמיות וקשרי מסחר, הם אינם מחייבים קשרים תרבותיים הנתפסים כבחירה מרצון ותחושת שותפות עמוקה. לכן, החשש מפני "נורמליזציה תרבותית" וההתנגדות לה מערערת את יציבות משטריהן תלויה בדעת הקהל, והלגיטימציה הרעועה ממילא.

ככלל, נראה שקל יותר לצרוך את תרבות "האחר" מאשר ליצור אותה בשיתוף פעולה, אם כי צריכת התרבות ויצירתה כאחת תלויות בידיעת השפה העברית ו/או הערבית. חשיבות השפה משתנה בין שדות התרבות השונים, ובעוד ענפי תרבות ויזואליים ותנועתיים כמו מחול ומוזיקה יכולים להתקיים גם ללא מילים, שדות תרבות כמו ספרות, שירה, עיתונות וקולנוע מחייבים שליטה מלאה בשפת המקור, או שימוש באנגלית כשפה בינלאומית. כמעט ואין דוברי עברית שאינם ישראלים, בעוד שאחוז הישראלים המסוגלים לצרוך תרבות בערבית מגיע בקושי לשני אחוזים. אין ספק שידיעת הערבית היא הבסיס לקשרים התרבותיים בין תושבי ישראל והמזרח התיכון.

נציין מספר גורמים המסייעים לקיומם של שיתופי פעולה אזרחיים בתחום התרבות. ראשית, המרחב הווירטואלי והשימוש הגובר ברשתות חברתיות מאפשרים כעת יותר מתמיד קשרים חדשים בין יוצרים וחשיפה לתרבות האחר. מעבר לקשר ולחשיפה, מהווה המרחב הווירטואלי מקום ליצירה תרבותית משותפת ולרוב דיגיטלית ואף מציע פתרונות ראשוניים לפערי השפה. נרחיב בעניין המרחב הווירטואלי כאשר נעסוק בתחום הדת והמורשת, אשר משיק פעמים רבות לזה התרבותי. שנית, כאשר הקשרים מתבצעים בשיתוף פעולה יהודי-ערבי או כאשר היוצרים, המתרגמים או המשווקים נמנים עם האוכלוסיות המתווכות, המחברות בין החברה הישראלית ועמי האזור. האוכלוסיות המתווכות הן ערבים ופלסטינים אזרחי ישראל, דוברי ערבית ועברית, אשר יוצרים בעצמם או מייבאים תרבות מזרח תיכונית לציבור דובר העברית בישראל; ויהודי ארצות ערב והאסלאם, שהיגרו לישראל וממשיכים לטפח זהות תרבותית ערבית. שתי האוכלוסיות הללו פועלות במרחבי תרבות גמישים שאינם חופפים לגבולות הפיזיים החוצצים בין מדינות. הם יוצרים וצורכים תרבות במרחבים שמתאפיינים בגעגוע לזמן או למקום אחר באזור. תרבותם המזרח תיכונית מחד והישראלית מאידך, לרבות השליטה המלאה או החלקית בשפות הערבית והעברית, מאפשרות להם לגשר בין ישראל לסביבתה, כמו גם בין עולמם הפנימי והחיצוני. אם מסירים לרגע את הגבולות הפיזיים ומתבוננים ב"משקפיים תרבותיים" על הערכים, הזהויות והתרבויות באזור, רואים יותר מהמשותף מאשר המפריד.

⁶⁴ אתר [פרוייקט אופק](#), נדלה בתאריך 13 באפריל 2020.

⁶⁵ לנוסח החוק ראו, "פרק ד' - שימושים מותרים", ל"חוק זכויות יוצרים - התשס"ח - 2007", ויקיטקסט.

⁶⁶ אסף דוד, שם.

6. דת ומורשת

דת ומורשת הן חלק מתחום התרבות ונוגעות לחייו האישיים של האדם ולזהותו של קבוצות בחברה ובאות לידי ביטוי גם ביחסים שבין מדינות. ביטוי לכך ניתן למצוא באופן שבו אדם מגדיר את זהותו ומורשתו, בדרך התגבשותן של קהילות מקומיות סביב זהות דתית ואתנית, כמו גם במקורות המורשת שמהם מדינה שואבת השראה ומעצבת לאורן את זהותה הלאומית. חשיבות תחומי הדת והמורשת באה לידי ביטוי גם בפעילות הקהילה הבינלאומית המטפחת מורשות מקומיות בניסיון לשמרן על רקע תהליכי גלובליזציה המאיימים לדחוק אותן לשוליים ולהעלימן. הנושאים המרכזיים שעומדים בלב שיתופי הפעולה בתחומים אלה הם שימור אתרי מורשת והתחדשות יהודית במזרח התיכון; קידום רב-תרבותיות וסובלנות בין-דתית; הכרה בשואה כמגמה הפוכה להכחשתה. כל אלה יוצרים הזדמנויות לקשרים חדשים בין ישראלים ועמי והמזרח התיכון. יש לציין כי קשרים מיוחדים מתקיימים גם לצרכי הסדרת הטיפול והפיקוח על המקומות הקדושים לאסלאם הנמצאים בישראל. לקשרים אלה משמעות אזרחית רבה, אם כי הם מתבצעים בעיקר על ידי גורמים רשמיים כמו משטרת ישראל והווקף המוסלמי, המהווה שלוחה של משרד ההקדשים הירדני.⁶⁷

ניתן לציין שלושה סוגי שחקנים הפועלים בשדה המורשת והדת, לרוב בשיתוף פעולה. האחד, **ארגונים בינלאומיים ואזוריים** כדוגמת ארגון אונסק"ו של האו"ם וארגונים הפועלים מטעם האיחוד האירופי, שלהם יש רשת קשרים ותשתית פעילה באזור. בכל מדינה החברה בארגון לרוב ישנו גוף מקומי, המאגד את פעילותם של גורמים מדינתיים כמו גם גורמים אזרחיים ובלתי-ממשלתיים, במטרה ליעץ לממשלה ולעצב את מדיניותה מול מטה הארגון. בישראל, לדוגמה, פועל "הוועד הישראלי לאונסק"ו" תחת פיקוח משרד החינוך והתרבות.⁶⁸ תכנית Med Culture שהושקה ב-2014 פועלת מטעם האיחוד האירופי לקידום מדיניות ופרקטיקות בתחום התרבות בקרב מדינות "השכונה הדרומית" (ENP – European Neighborhood Policy).⁶⁹ הסוג השני כולל **ארגוני חברה אזרחית ועמותות**, לרבות עמותות המאגדות את הפעילות של מסגדים, כנסיות ובתי כנסת, אשר יעילותן תלויה במידה רבה בחופש הפעולה הניתן להם מהמדינה ובאפשרויות המימון הזמינות להן. הסוג האחרון כולל **יזמים ואנשים פרטיים**, המשקיעים לעיתים מכספם ומזמנם במטרה לקדם עשייה בתחום.

דוגמאות לשיתופי פעולה בתחום הדת והמורשת

בשנים האחרונות אנו עדים לפעילות ערה בתחום שימור מורשת יהודית במזרח התיכון באמצעות שיפוץ, הסבה מחדש ושיקום אתרי מורשת יהודיים. ביטוייה ניכרים במדינות שבהן התקיימה בעבר או מתקיימת בהווה נוכחות יהודית. במצרים ובמרוקו היקף הפעילות הוא הגבוה ביותר לאור קיומה של מורשת יהודית עתיקת יומין וקשרי תיירות בהווה המאפשרים לישראלים לבקר בהן. במרוקו, שותפים למאמץ המלך והקהילה היהודית, וכן הקהילות המרוקאיות בישראל ובתפוצות. דוגמה ליוזמה שצמחה מהחברה אזרחית היא שיפוץ ושיקום בית הכנסת צלאת אל-קהל באסווירה, שנפתח מחדש באוקטובר 2017. מוביל הפרויקט היה חיים ביטון, יוצא מרוקו שמשפחתו נהגה להתפלל בבית הכנסת. לצורך ביצוע העבודות חזר להתגורר באסווירה והקים את ארגון "צלאת אל-קהל מוגאדור" שהוא עומד בראשו. בעזרת משפחה, מכרים וחברים שמוצאם מאסווירה גייס מימון לשיפוץ המקום. אפשר לחלק את בתי הכנסת במרוקו לשתי קבוצות – כאלה הנמצאים בבעלות הקהילה היהודית ומוסדותיה, ובתי כנסת בבעלות פרטית ובדרך כלל משפחתית. בתי הכנסת בבעלות הקהילה היהודית זוכים לתחזוק שוטף, אולם אלה שבבעלות פרטית נמכרו או נהרסו עם הזמן לאור הידלדלות הקהילה והפסקת השימוש בהם. תנועת יוצאי מרוקו השבים למקום הולדתם במטרה לשפץ אתרי מורשת יהודיים היא ביטוי לאחריות משפחתית וקהילתית על המסורת. הבעלות הפרטית והאחזקה של הנכסים מאפשרים להם חופש פעולה יחסי וצמצום המגע עם הבירוקרטיה המוסדית. חשוב לציין, שבמקרים רבים, כפי שקרה במקרה של צלאת אל-קהל, מה שהחל כיוזמה פרטית אומץ בהמשך על ידי העירייה וזכה בהכרה כנכס תרבות מקומי הנכלל באתרי התיירות של העיר ובאירועי התרבות המתקיימים בה.

⁶⁷ נדב שרגאי, [הסטטוס-קוו בהר הבית: שינויים, גורמים ותהליכים נלווים](#) (ירושלים: המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה, 2016).

⁶⁸ אתר [הוועד הישראלי לאונסק"ו](#). יש לציין שפעילות הוועד בישראל מצומצמת למדי עקב היחסים המתוחים בין ישראל ואונסק"ו על רקע הסכסוך הישראלי-פלסטיני.

⁶⁹ אתר [Med Culture](#).

במצרים שיתוף הפעולה בין הממשל ושארית הקהילה היהודית הולך ומעמיק. כיום ישנם כ-12 בתי כנסת בקהיר, שחלקם משמשים גם כמרכזים קהילתיים הפתוחים לציבור הרחב. בפברואר 2019, החלו עבודות השיקום של בית הקברות היהודי באזור אל-בסאטין. "אם יש אצלנו יהודים, נבנה עבורם. אם יש דתות אחרות, נפעל עבורן", הכריז נשיא מצרים, עבד אל-פתח א-סיסי, שבהזדמנות אחרת אף הוסיף ש"אם היהודים יחזרו למצרים, נבנה להם בתי כנסת".⁷⁰ הכרזות אלה הושמעו באוזני משלחת אמריקאית שפקדה את מצרים באותה עת, מה שאולי מרמז גם על מטרתן לקרב את האמריקאים והלובי היהודי בארצות הברית לממשל המצרי. בינואר 2020, נחנך מחדש בית הכנסת "אליהו הנביא" באלכסנדריה, שנחשב לאחד מאתרי המורשת היהודיים העתיקים והחשובים באזור. הפתיחה הרשמית תועדה בסיקור תקשורת נרחב, נכח בה שר הארכיאולוגיה המצרי והוזמנו אליה נציגים ושגרירים מהמזרח התיכון, למעט הממונה על שגרירות ישראל. הוא השתתף בטקס שנערך לאחר מכן להכנסת ספר התורה שאורגן על ידי הקהילה היהודית וקיבל מעטפת פחות רשמית או ממשלתית. התקציב לשיפוץ הגיע ממוסדות המדינה המצרית, ולמהלך היו שותפים הקהילה היהודית, הפועלת במסגרת ארגון "טיפת חלב" (Drop of Milk). "טיפת חלב" הוקם במקור כארגון צדקה ב-1921 במטרה לתמוך במעוטי יכולת ובעלי צרכים מיוחדים בקהילה היהודית. מכיוון שבקהילה נותרו יהודים בודדים בלבד, הארגון שינה את פניו וכעת פעילותו מתמקדת בשימור מורשת יהדות מצרים ובקידום סובלנות בין-דתית. ברוח זו מתואר הארגון כ"קבוצה של מוסלמים, נוצרים ויהודים מצרים, שהתקבצו יחד בזכות אהבתם למצרים והבנתם את חשיבות שימור מורשתה".⁷¹ כחלק מפעילותו, מקיים הארגון קשרים עם יוצאי מצרים החיים בישראל, לרבות יוצאי הקהילה הקראית.⁷² שיתופי פעולה נוספים מתקיימים עם חוקרים ישראלים מאוניברסיטאות בישראל העוסקים בנושאים רלבנטיים ומסייעים במלאכת המחקר והשימור.

לעומת מרוקו ומצרים, הפעילות בתחומי הדת והמורשת באזור המפרץ מתבצעת בעיקר על ידי השלטון ומוסדותיו. אחת הסיבות לכך היא שאזור המפרץ מאופיין על ידי שלטון מונרכי-ריכוזי וחופש הפעולה של החברה האזרחית מצומצם יחסית. הצעדים הרשמיים באופיים אמנם אינם מבטאים פעולה אזרחית, אך חשיבותם רבה מכיוון שהם מנכיחים מחדש את המורשת היהודית במרחב הציבורי. בחריין למשל, מאפשרת לקהילה היהודית הקטנה שבשטחה חופש דת וקיום אורח חיים יהודי פומבי. איחוד האמירויות טרם הכירה רשמית בקהילה היהודית, אך השלימה לאחרונה עם נוכחותה ומאפשרת לבית הכנסת בדובאי לקיים פעילות באופן גלוי. ב-2019 נפתח מוזיאון הלובר באבו דאבי, שבו מוצג ספר תורה עתיק מתימן ומיצגים יהודיים נוספים.⁷³ ב-2022 צפויה להסתיים הקמת "בית משפחת אברהם" באבו דאבי, חלל משותף ובו מסגד, כנסיה ובית כנסת, ובמרכז המתחם יפעל מוזיאון ומרכז חינוך. הבנייה תיעשה לאורם של ערכי השוויון ועידוד המגוון העיצובי והתרבותי של שלוש הדתות.⁷⁴

פעילות בתחום הדת והמורשת באה לידי ביטוי גם במרחב הווירטואלי. קבוצות וקהילות הפועלות ברשתות החברתיות מחברות יחד יהודים ומוסלמים סביב געגוע לשורש תרבותי וזהותי משותף. דוגמה לכך הן קהילות התיעוד הווירטואליות הפועלות במסגרת פרויקט The Moroccan Jewish Story in 360, שפותח על ידי עינת לוי במרץ 2016 למען תיעוד ושימור מורשת יהדות מרוקו.⁷⁵ הקבוצות מבוססות על זהות קהילתית בערים ובכפרים ופועלות לפי מודל תיעוד דיגיטלי המעודד היזכרות בקרב יוצאי הקהילה. בולטת במיוחד פעילותה של קהילת יוצאי דמנאת, שביקרו פעמיים בעיר ונפגשו עם בכירים בעירייה וגורמים בקהילה היהודית, התוו יחד תכניות לשיקום בית הקברות היהודי ולעריכת כנס בינלאומי ליוצאי העיר, אשר עתיד להתקיים בדמנאת.⁷⁶ חברי הקהילה פועלים באופן עצמאי, אינם רשומים בישראל תחת גוף רשמי ומציגים עצמם במרוקו תחת השם "הוועד לשימור מורשת קהילת דמנאת".

⁷⁰ Herb Keinon, "[Sisi: If Jews return to Egypt, we'll build synagogues](#)," *The Jerusalem Post*, 25 February 2019.

⁷¹ מתוך עמוד הפייסבוק של הארגון: [Drop of Milk Egypt](#) جمعية قطرة اللبن

⁷² מוצאם של רוב הקראים במדינת ישראל הוא בקראי מצרים. קראים נוספים מוצאם בקראי עיראק, תורכיה, רוסיה ובכאלו שקיבלו על עצמם את הקראות.

⁷³ אדם הופמן וד"ר מורן זגה, "[הנסיכיות והיהדות: מהמפרץ הפרסי תצא תורה](#)", *וואיינט*, 13 במאי 2019.

⁷⁴ חלק מהדוגמאות שהוזכרו התאפשרו גם לאורה של "שנת הסובלנות" שהוכרזה באיחוד האמירויות בשנת 2019. ראו גם: Chase Winter, "[UAE's first official synagogue to be complete by 2022](#)," *DW*, 22 September 2019.

⁷⁵ אתר [The Moroccan Jewish Story in 360](#). הפרויקט הוקם על ידי עינת לוי במרץ 2016 ומשלב בין קהילות תיעוד וירטואליות הפועלות בפייסבוק, והפקת סיורים ווירטואליים באתרי מורשת יהודיים במרוקו.

⁷⁶ ריאיון עם יהודה האן, חבר מוביל בקהילת התיעוד, 14 במרץ 2020. לקבוצת הפייסבוק ראו: [קהילת יהודי דימנאת מרוקו](#).

דוגמה נוספת לפעילות במרחב הווירטואלי מהצד המזרחי של האזור היא קהילת "משמרים את השפה העיראקית", שבה חברים מספר עצום של כ-70,000 ישראלים ויהודים יוצאי עיראק ועיראקים החיים בעיראק ובתפוצותיה.⁷⁷ זהבה ברכה, מי שהקימה את הקבוצה הסבירה בריאיון מה לדעתה מושך עיראקים מוסלמים להשתתף בה ואמרה ש"היהודים השתלבו בעבר בעיראק וחיו עם המוסלמים בשכונות טובה, אז כנראה שהמוסלמים מתגעגעים אליהם ומחפשים אותם. עיראק היא מדינה מאוד מפולגת ועצובה כיום. האנשים חיים בעוני מרוד, ובכל מקום פוחדים שדאע"ש יצוץ. העיראקים המוסלמים מזדהים אתנו עכשיו כי רבים מהם הפכו גם הם למהגרים".⁷⁸ נראה שכתוצאה מההצלחה העיראקית, משרד החוץ החליט להקים צוות דיפלומטיה דיגיטלית לפעילות ברשתות החברתיות – זירה שמזמנת מפגש עם "השטח" הווירטואלי והחברה האזרחית.⁷⁹ הקשרים האזרחיים החמים שנרקמים בין עיראקים בישראל ובעיראק במרחב הווירטואלי עומדים בניגוד כמעט מוחלט למצב המדיני השורר בין המדינות. ישראל מגדירה את עיראק מדינת אויב והקשרים עמה אסורים לפי חוק. חסם זה מונע התפתחות יחסים חמים בין העמים ומותיר אתרי מורשת יהודיים בעיראק יתומים ונאלמים.

בעשור האחרון גברה הנכונות להכיר ולקיים שיח מזרח תיכוני בנושא השואה ולאחרונה נשמעו הכרזות רשמיות על כך מצד גורמים באזור. בינואר 2020, שר החוץ של איחוד האמירויות צייץ בחשבון הטוויטר שלו: "לציון השואה הנאצית, אנו עומדים לצדה של האנושות בהתנגדותה לגזענות, שנאה וקיצוניות. אנו זוכרים יחד את החיים שאבדו, כך שפשעים אלה נגד האנושות לא יחזרו שוב".⁸⁰ ההכרה בשואה מקבלת ביטוי גם במעשים. בינואר 2020, לרגל ציון יום השואה הבינלאומי, הגיעה למחנה אושוויץ משלחת בין-דתית שכללה נציגים מהקהילה היהודית בארצות הברית ונציגים מ"הליגה המוסלמית העולמית". יחד קיימו תפילה ל"זיכרון השואה כפשע נגד האנושות" והבטיחו לפעול יחד נגד הכחשתה ושנאתה האחר. הליגה המוסלמית העולמית, שמושבה במכה נחשבת כזרוע של סעודיה להפצת האסלאם בעולם וממומנת על ידה.⁸¹

עד 2009 נשמעו הצהרות מעטות בנושא השואה ורוב מדינות האסלאם נעו בין שתיקה לבין הכחשה, מפני שהכרה בשואה נתפסה כפגיעה באינטרס הפלסטיני. לפני כעשר שנים השיקה אונסק"ו את "פרויקט אלאדין" כפלטפורמה לפעילויות חינוכיות ותרבותיות לקירוב בין יהודים ומוסלמים במזרח התיכון. הפרויקט הוקם על ידי צרפת, ירדן וגרמניה ובהמשך השתתפו בו גם אינדונזיה, מאוריטניה, תורכיה, תוניסיה, מצרים ועוד. אחד ממפעלי התכנית הוא תרגום ספרות וסרטים בנושא השואה לשפות הרשמיות של האו"ם, ובמיוחד לשפה הערבית. היוזמה מצאה חן בעיני מלך מרוקו, ששלח ברכה רשמית ליוזמי פרויקט אלאדין. זו הייתה הצהרה רשמית נדירה ממנהיג מוסלמי שהשתמעה ממנה הכרה בקיומה של השואה ובצורך להנציחה. הצהרה זו הקלה על החברה אזרחית במרוקו לעסוק בנושא בגלוי, ובספטמבר 2011 חברי ארגון "מימונה", שהוקם ב-2007 על ידי סטודנטים מרוקאים מוסלמים הפועלים לשימור המורשת היהודית במרוקו, ארגנו את אחד הכנסים הראשונים בעולם הערבי בנושא השואה. הכנס התקיים באוניברסיטת "אל-אחוויין" באיפראן תחת הכותרת "מחמד החמישי: חסיד אומות העולם", כותרת שהעניקה לכנס אופי ממלכתי. ארגון מימונה נהנה מתמיכה מצד בכירים בממשל המרוקאי, המעוניינים לטפח תדמית מתונה ורב-תרבותית לממלכה. תמיכה זו מקנה לארגון הון סימבולי חשוב המרחיב את חופש פעולתו ומצמצם התנגדויות. הארגון אינו מתבסס על מימון ממשלתי, אלא מקיים קשרים עם ארגונים יהודיים מחוץ למרוקו הפועלים למען שימור מורשת יהודית וקידום סובלנות בין-דתית. האפשרות שניתנת לארגוני חברה אזרחית לגייס מימון מחוץ לגבולות המדינה היא תוצאה של תיקוני חקיקה שבוצעו במרוקו בראשית שנות ה-2000.

תובנות מרכזיות מתוך הדוגמאות בתחום הדת והמורשת

שיתופי הפעולה בתחום הדת והמורשת יכולים לשמש כמצפן שיכוון יהודים ומוסלמים ובני דתות אחרות אל מרחבים במזרח התיכון בהם יכולה להתבסס מחדש תרבות מזרח תיכונית משותפת. שיתופי פעולה אלו ניכרים בעיקר במדינות שבהן התקיימה בעבר או מתקיימת בהווה נוכחות יהודית. אופיו והיקפו של שיתוף

⁷⁷ קבוצת הפייסבוק [משמרים את השפה העיראקית](#).

⁷⁸ קרן אמר שחף, "זהבה המשמרת: האישה שגייסה את פייסבוק לשימור שפת יהודי עיראק", *וואיינט*, 16 ביוני 2016.
⁷⁹ המשרד מפעיל שני עמודי פייסבוק עיקריים: האחד, "אסראיל בלהאג'ה אל-עיראקיה" (ישראל בשפה העיראקית), מיועד לעיראקים וליוצאי עיראק יהודים ומוסלמים וחברים בו מעל 200,000 איש. ראו: עמוד הפייסבוק [إسرائيل باللهجة العراقية](#); עמוד הפייסבוק [إسرائيل تتكلم بالعربية](#).

⁸⁰ לנוסח המלא של הציוץ מטעם שר החוץ של איחוד האמירויות, ראו: עבדאללה בן זאיד, [ציוץ טוויטר](#), 25 בינואר 2020.
⁸¹ ירון שניידר וגאנם איברהים, "ביקור נדיר: איש הדת המוסלמי הבכיר במחנה ההשמדה אושוויץ", *N12*, 23 בינואר 2020.

הפעולה בתחום המורשת נובעים מחשיבות הקהילה היהודית במורשת המקומית, גודלה והיקף פעילותה לאורך ההיסטוריה. כך, במרוקו, מצרים ועיראק אנו עדים לפעילות אזרחית רבה ועמוקה, בעוד שבמקומות אחרים כמו במפרץ מתקיימת פעילות רשמית ומצומצמת יותר. מעורבות מצד גורמים רשמיים מסייעת רבות להצלחת שיתופי פעולה מכיוון שתחומי הדת והמורשת נמצאים לרוב תחת סמכותם המלאה של מדינות. אך במקרים רבים היוזמה מגיעה דווקא מגורמים פרטיים ומהחברה האזרחית לאור הנגיעה של תחומים אלה לזהות האדם והקהילה. אנשי דת ויזמים פרטיים מישראל ומהאזור נהנים מחופש פעולה רב יחסית בצל הסכסוך הישראלי-ערבי, מכיוון שהם פועלים ממניעים אישיים ואינם מייצגים מדינות. כמו כן, בדרך כלל קרבתם התרבותית של היזמים מישראל למרחב רבה יותר מאשר זו של ישראלים שמוצאם מאזורים אחרים. קרבה זו מאפשרת יצירת יחסים עם שותפים פוטנציאליים במזרח התיכון, זהות ותחושת שייכות משותפת.

הכרתן של מדינות האזור ביהדות החלה לאחר תקופה ארוכה של ניתוק, שהתרחש בעקבות הקמת מדינת ישראל והחרפת הסכסוך הישראלי-פלסטיני. מדינות אלו אמנם הבחינו בין יהדות לבין ציונות, אך אבחנה זו לא תורגמה למעשים. בשנים האחרונות, בעוד מספר היהודים בעולם הערבי הולך ופוחת, דווקא המורשת היהודית זוכה להכרה ולעדנה מחודשת. ההכרה ביהדות איננה רק מטרה אלא גם אמצעי, המאפשר למדינות המזרח התיכון לטפח תדמית מתונה ורב-תרבותית המנוגדת למגמות ההקצנה הדתית שחלו באזורים מסוימים באזור. התדמית המתונה מאפשרת למשוך אליה אנשי עסקים, משקיעים ותמיכה מצד מנהיגים מהמערב, המחפשים נקודות חיבור חדשות ונוחות במזרח התיכון. עבור גורמים במזרח התיכון, הקשר היהודי מהווה ערוץ קשר ישיר ללובי היהודי בארה"ב ובקנדה, שזוכה ללגיטימציה רבה יותר בהשוואה לערוץ הקשר העובר בתל אביב.

שיתופי הפעולה מתאפשרים בשני מרחבים מקבילים ומשלימים. הפיזי כולל את המדינות עצמן, לרבות תפוצותיהן ברחבי העולם. היכולת להיפגש בעולם הפיזי תלויה בחופש התנועה בין ישראל למדינות האזור, שרובו סגור לתנועת ישראלים שאינם בעלי אזרחות זרה. לעומת זאת, האפשרות שניתנת לישראלים לבקר פיזית במרוקו ומצרים מפתחת שיתופי פעולה עמוקים יותר. לצד המרחב הפיזי, קיים מרחב וירטואלי – המעודד קשרים חדשים, מתחזק קשרים קיימים, וחושף שיח ונראות של העשייה המשותפת. השימוש במרחב הווירטואלי מאפשר לאחד קהילה שהתפזרה במרחב אלטרנטיבי ולעבור מגעגע נוסטלגי לאחריות קהילתית ולפעולה משותפת למען שימור המורשת. כמו כן, הפעילות במרחב הווירטואלי מלמדת שגבולות המורשת גמישים יותר ואינם חופפים לגבולות הפיזיים המפרידים בין מדינות.

מספר גורמים מגבילים את פוטנציאל שיתופי הפעולה. חקיקה בישראל ובמדינות האזור המונעת קשר ביניהן היא אחד החסמים המרכזיים. עיראק מוגדרת על ידי ישראל כמדינת אויב ועל כן לא ניתן להרחיב את שיתוף הפעולה מהמרחב הווירטואלי לפיזי. החוק בלבנון אוסר לחלוטין כל קשר עם ישראל וישראלים, ואולי זו הסיבה לכך שישראלים לא היו מעורבים בשיקום בית כנסת "מגן אברהם" שנפתח מחדש בביירות ב-2019. חסם נוסף הוא פעילותן של תנועות החרם המתנגדות לנורמליזציה עם ישראל, שאינן מונעות את שיתוף הפעולה לגמרי אך מגבילות אותו. עם זאת, מכיוון שהיהדות נתפסת כיום גם כחלק ממורשתן של ארצות ערב והאסלאם, תנועות החרם אינן תוקפות שיתופי פעולה אלה.

7. סיוע הומניטרי

סיוע הומניטרי מתייחס לתרומה של מדינות, ארגונים ואזרחים להבטחת הצרכים הבסיסיים ביותר בפרימית הצרכים של מאסלו (Maslow) – חיים, מזון, מים, דיור, בריאות, ביגוד וכדומה. ככל שהעולם הופך גלובלי יותר, וככל שמתקבעת נורמה בינלאומית של זכויות אדם בסיסיות שיש להבטיח עבור כל בני האדם על פני כדור הארץ, כך גובר הסיוע ההומניטרי ברחבי העולם לאזרחים ומדינות הסובלות מאסון טבע, מגיפה, רעב או השלכותיו של סכסוך אלים או מלחמה. סיוע הומניטרי מספק מענה למחסור בסיסי מסוים, ואינו מכוון לפיתוח העצמאות הכלכלית חברתית של האוכלוסייה הנעזרת. לפעמים הוא נקודתי וזמני כתגובה לאסון פתאומי ולפעמים מתמשך לאורך שנים.

כחלק מתפקידן, פועלות מדינות להעניק סיוע הומניטרי לנזקקים ברחבי העולם. במסגרת שיח זכויות האדם, הענקת סיוע הומניטרי והשקעה בפיתוח בינלאומי הפכו מדד למדינה מתוקנת. ארגון ה-OECD מבקש מחברותיו להשקיע לפחות 0.7 אחוז מתקציב המדינה בסיוע חוץ. מדינות משקיעות בסיוע חוץ מכמה סיבות: ראשית כי זו נורמה בינלאומית, שנית כי זהו מעשה ההולם ערכים דתיים של תיקון עולם או סיוע לעניים,

שלישית, כי לעיתים השקעה בסיוע חוץ מתורגמת להשקעה כלכלית, ורביעית כיוון שסיוע חוץ מניב רווחים דיפלומטיים ומדיניים הן בחיזוק הקשרים בין מדינות והן למעמדה של המדינה המעניקה סיוע בזירה הבינלאומית. למצער, מדינת ישראל משקיעה בשנים האחרונות רק 10 אחוזים ממה שמצופה ממנה בסיוע חוץ.

אולם, לא רק המדינות שותפות בסיוע חוץ, אלא גם גופים אזרחיים – אנשים פרטיים, חברות עסקיות, וארגוני חברה אזרחית. עמותות המקדמות סיוע הומניטרי מגייסות תקציבים מתרומות ומהמדינה לפעילות במקומות של משבר ולקדם את סל הערכים שלהן. חברות עסקיות דואגות לתרום למאמץ הומניטרי כאשר הוא משרת את בניית התדמית שלהן במסגרת של שיח זכויות אדם בינלאומי. ארגונים שונים מהווים לעיתים מעין קבלני ביצוע של המדינה בסיפוק הסיוע ההומניטרי, ובכך זוכים לתמיכה, מימון ומעטפת ארגונית מתמשכת או נקודתית.

דוגמאות לשיתוף פעולה אזרחי בתחום הסיוע ההומניטרי

בישראל שלל רב של ארגוני חברה אזרחית פועלים בזירת הסיוע ופיתוח החוץ. ארגון סיד-ישראל (SID-Israel) פועל לרכז תחום זה בישראל ולהניע את החברה למעורבות נרחבת בתחום הסיוע והפיתוח הבינלאומי, באמצעות בניית פלטפורמה לעשייה ושיח משותפים ומקצועיים. הוא מאגד חלק נרחב מארגוני הסיוע הישראליים. רובם, למרבה הפלא, אינם מכוונים לפעילות מתמשכת באזור המזרח התיכון ומפנים את המשאבים ותשומת הלב לאפריקה, דרום אמריקה והמזרח הרחוק. למשל, ברית עולם מתמקדת בתכניות הכשרה ורווחה בארץ ובתכניות סיוע ופיתוח באפריקה ובמזרח הרחוק,⁸² עין מציון מתמקדת בהענקת סיוע רפואי ועובדת בעיקר במזרח הרחוק,⁸³ מרכז כרמל על שם גולדה מאיר המובל על ידי סוכנות הפיתוח והסיוע במשרד החוץ מתמקד בפיתוח והכשרה יותר מאשר בסיוע הומניטרי והכשיר אלפי אנשי מקצוע ממדינות אפריקה, אסיה, אמריקה הלטינית, חבר העמים ומזרח אירופה,⁸⁴ ארגון תבל בצדק הנשען על ערכים יהודיים ותיקון עולם ומחבר לעשייה ישראלים ויהודים בעולם לפיתוח קהילתי מבוסס חקלאות, פועל בעיקר במזרח הרחוק, ובייחוד בכפרים בנפאל,⁸⁵ מירב פעילותו של ארגון ישראלי המתמקד בסיוע לעת משבר הומניטרי, מתקיימת באמריקה, אפריקה והמזרח הרחוק (למעט סיוע לפליטים הסורים בירדן וביוון).⁸⁶

בכל זאת, ישנם ישראלים וארגוני חברה אזרחית מישראל שהעניקו סיוע הומניטרי ברחבי המזרח התיכון. לדוגמה, ארגון הצלב לב של ילד המתמקד בביתו ללב והכשרת מנתחים ופועל באפריקה ומזרח אירופה, פעל עד 2009 גם בירדן וכמחצית ממטופליו הם ילדים פלסטינים וילדים ממדינות שכנות. בעבר שלח הארגון משלחות קרדיולוגים לירדן. משלחת הקרדיולוגים השלישית יצאה לירדן בדצמבר 2006, וכללה רופאים מישראל, נציגי ארגון חברה אזרחית הולנדי, ואנשי תקשורת שהכינו סרט על הארגון. המשלחת התארכה בבית החולים של הסהר האדום בעמאן, שם אירח אותה ד"ר אל-חדיד, נשיא בית החולים ויו"ר ועדת ההיגוי של הצלב והסהר האדום בז'נבה. המשלחת בדקה 29 ילדים עיראקים שהופנו על ידי קרדיולוג אמריקאי הפועל בצפון עיראק, והובאו לקליניקה ושוכנו בירדן, בעזרת ובמימון ארגון סיוע נוצרי "שבת אחים". המשלחת הביאה מישראל את הציוד הדרוש לבדיקות. הילדים שנמצא שיש צורך לנתחם הוזמנו לבית החולים וולפסון, שם עברו ניתוחים מצילי חיים.⁸⁷ באוקטובר 2007, יצאה משלחת נוספת, והפעם בדקה 38 ילדים עיראקים שהובאו לבית החולים בירדן. לנוכח זיהוי מקרי חירום, נאלץ צוות הארגון לפעול מול נציגיו בארץ להשגת ויזה מהירה לישראל לילדים ולהוריהם כדי שיעברו ניתוח בבית החולים וולפסון. גם הפעם ליווה את המשלחת צוות תקשורת, והתיעוד הופץ ברשתות תקשורת עולמיות.⁸⁸ במרץ 2008 יצאה משלחת נוספת שכזו,⁸⁹ וביוני 2009 יצאה המשלחת האחרונה.⁹⁰ פעילות המשלחות הופסקה כיוון שנמצא סידור להביא את הילדים ישירות לישראל. שיתוף הפעולה של משרד הפנים מאפשר את הבאת הילדים ישירות לארץ, והמשרד לשיתוף פעולה

⁸² [תכניות פיתוח בר קיימה](#), ברית עולם.

⁸³ [Missions](#), Eye from Zion.

⁸⁴ אתר מרכז כרמל.

⁸⁵ אתר תבל בצדק.

⁸⁶ [Past Projects](#), IsraAID.

⁸⁷ [Jordan Mission](#), Save a Child Heart, December 2006.

⁸⁸ [Jordan Clinic](#), Save a Child Heart, October 2007.

⁸⁹ [Jordan Clinic](#), Save a Child Heart, March 2008.

⁹⁰ [Jordan Clinic](#), Save a Child Heart, June 2009.

אזורי מסייע במימון הניתוחים לילדים מעיראק ועזה. משרד החוץ מסייע בפרסום ובסיוע לוגיסטי, בעיקר היכן שיש שגרירויות. עד כה טופלו כ-250 ילדים מעיראק, כמו גם ילדים מסוריה ואפגניסטן. באופן אבסורדי משהו, דווקא ילדים ממצרים וירדן עמם יש לישראל הסכם שלום, לא הגיעו לטיפול. גם מלבנון טרם הגיעו ילדים לטיפול.⁹¹

ארגון נוסף אשר פעל בירדן הוא ישראיד, שנרתם לסייע לסוכנות הסיוע של האו"ם במחנות הפליטים הסורים בצפון ירדן. משלחות מטעם הארגון החלו להגיע למחנות הפליטים ביוני 2013, בתיאום עם הרשויות הירדניות, ותוך שיתוף פעולה עם ארגוני חברה אזרחית בינלאומיים נוספים, והתמקד בחלוקת חבילות מזון, וביגוד ובישול למשפחות. לאורך השנים סיפק הארגון יותר מעשרה טונות של סיוע ליותר מ-7,000 איש.⁹²

ארגונים אחרים סיפקו אף הם עזרה לפליטים סורים. את המאמץ העיקרי עשתה המדינה דרך הצבא בהקמת מנהלת "שכנות טובה" אשר פעלה בשנים 2013-2018. המנהלת דאגה להכניס סיוע בצורה מסודרת למחנות הפליטים בדרום סוריה קרוב לגבול עם ישראל, פתחה מרפאה מקומית ודאגה להעביר פצועים סורים לטיפול בבית החולים זיו בצפת. העבודה נעשתה על פי רוב בתיאום עם ארגוני האופוזיציה השונים שנלחמו באסד.⁹³ אולם לא רק הצבא פעל בזירה זו. החדשות מהחזית הסורית עוררו מוטיבציה לסייע גם בקרב אזרחים וארגונים שונים בארץ. התנועה הקיבוצית חברה לארגון Israeli Flying Aid המתמחה בהענקת סיוע מציל חיים לאוכלוסיות במדינות אסון וסכסוך, ואספה בקרב הקיבוצים חבילות מזון. תנועת נעמ"ת חברה ליוזמה זו. תנועת הנוער העובד והלומד יצאה אף היא במבצע איסוף חבילות, המועצה האזורית גליל עליון יצאה במבצע גיוס כספים לטובת ארגון סיוע הומניטרי הפועל בסוריה,⁹⁴ ומועצה אזורית גולן התגייסה אף היא לאסוף ציוד עבור הפליטים הסורים.⁹⁵

פרויקט נוסף לטובת פליטים סורים ואחרים הינו בית הספר לשלום באי לסבוס ביוון שהקימו תנועת הבוגרים של השומר הצעיר ותנועת אג'אל, תנועת האחות הערבית של השומר הצעיר בישראל. התנועות יצאו במסע גיוס כספים המוני לשלושה חודשי פעילות באי לסבוס שהפך למרחב הקולט אליו פליטים מהמזרח התיכון ואפריקה, בתמיכת ארגון נתן מבית התנועה הקיבוצית.⁹⁶ האי ששימש בתחילה כתחנת מעבר לפליטים, הפך החל ממרץ 2016 לתחנה הסופית של פליטים בדרך לאירופה. באי נמצאים כ-10,000 פליטים. לאחר תחילת הפעילות, הבינו בתנועות כי הצרכים רבים. ארגון ישראיד התגייס ותמך עד סוף שנת 2019 במפעל שהפך לבית ספר מרשים לילדי פליטים.⁹⁷ בית הספר המנוהל על ידי שתי התנועות מעניק מסגרת לימודית לילדי פליטים מסוריה, איראן, עיראק, אפגניסטן, קונגו וסומליה, ומתנהל בשפת האם של הילדים. בבית הספר תשע כיתות, כ-250 תלמידים, והוא נשען על מורים וצוות המגיעים מתוך הקהילות הנמצאות במקום, ורואות עצמן חלק מהפרויקט, ועל צוות שמגיע מישראל. במקום נפתח גם בית ספר למבוגרים המתכנס בשעות המוקדמות של היום.⁹⁸

תובנות מרכזיות מהדוגמאות בתחום הסיוע ההומניטרי

מתוך הדוגמאות לעיל, ונוספות שלא נכנסו לסקירה, ניתן לחלץ כמה תובנות בכל הנוגע לפרקטיקה של שיתוף פעולה אזורי בתחומי הסיוע ההומניטרי. ניתן לראות שבציבוריות הישראלית יש קרקע נוחה להתגייסות הומניטרית בשעת משבר עבור העמים השכנים. הציבור בכללותו עושה הבחנה בין השלטונות השכנים, גם של מדינות אויבות, לבין העם עצמו, והוא מוכן להשקיע משאבים כדי לסייע לו בשעת צרה. זו תובנה מעודדת ואופטימית.

⁹¹ ראיון עם תמר שפירא, סמנכ"לית ארגון "הצל לב של ילד", מנהלת יחסי החוץ, 16 בפברואר 2020.

⁹² [Past Projects, IsraAid](#).

⁹³ יואב זיתון, "בתום שנתיים: צה"ל מפסיק את הסיוע ההומניטרי לסורים", [וואיינט](#), 13 בספטמבר 2018; [סיוע הומניטרי](#)

[הועבר לסורים הנמלטים במחנות האוהלים ברמת הגולן הסורית](#), מערכת אתר צה"ל, 29 ביוני 2018.

⁹⁴ "מנסים לעזור", [דבר ראשון](#), 23 בדצמבר 2016.

⁹⁵ "תושבי הגולן למען הפליטים הסורים", [התנועה הקיבוצית](#), 5 ביולי 2018.

⁹⁶ "בית הספר לפליטים ביוון", פרויקט הדסטארט של השומר הצעיר ותנועת אג'אל, 6 באוגוסט 2017.

⁹⁷ [School of Peace](#), Past Projects, IsraAID, 2019.

⁹⁸ [אתר בית הספר לשלום באי לסבוס](#); הדר גיל-עד, "הרבה תקווה: בית ספר ליהודים וערבים ביוון", [וואיינט](#), 30 באוגוסט 2018.

ניתן לראות שהתגייסות ציבורית רחבה יעילה בשעת משבר, לתקופה מוגבלת בזמן, אולם פרויקט ארוך טווח מחייב ארגון מבוסס, בעל משאבים כספיים ובני ברית ברחבי העולם לפעילות הומניטרית ארוכת טווח. בולטת העובדה כי פעולה הומניטרית מוצלחת נשענת על שיתופי פעולה בין מספר ארגוני חברה אזרחית, כאשר כל אחד תורם את התמחותו, כישוריו ונגישותו לטובת מעשה משותף. הערכים הדתיים המשותפים והאוניברסליים המעמידים את זכויותיו הבסיסיות של האדם באשר הוא אדם, משותפים לכלל הארגונים הללו, ומאפשרים את החיבורים ביניהם.

מהדוגמאות לעיל עולה שבסיס של יחסים פורמליים הינו הכרחי להענקת סיוע הומניטרי על ידי ארגוני החברה האזרחית. סיוע לעיראקים, איראנים, אפגאנים ואחרים ניתן על ידי אזרחים ישראלים על אדמת ירדן, ביוון וב ישראל. יחד עם זאת, כמו בדוגמאות מהתחומים האחרים, הסכמי השלום עם מצרים וירדן לא מקנים ערך מוסף לשיתופי פעולה ברמה האזרחית, ולעיתים נדמה שאף מהווים מכשול. כך, אמנם היו מקרים שבהם ממשלת ירדן או מצרים הגישו סיוע לישראל – בהתמודדות עם הקורונה וניהול הר הבית, או בכיבוי שריפות נרחבות שפרצו בישראל – אך לא מצאנו עדויות לארגוני חברה אזרחית מהמדינות השכנות המעניקות סיוע הומניטרי לישראל או ישראלים.

נקודה חשובה נוספת היא קיומו של איש או ארגון קשר במדינה המארכת. כמו בדוגמה של פעילות ארגון הצל לב של ילד בירדן, שיתוף הפעולה עם נשיא בית החולים הירדני והרופא האמריקאי בצפון עיראק, הוא שאפשר מלכתחילה את קיומו של הפרויקט. הדבר נכון גם לצורך בכתובת מסודרת למסירת הסיוע ההומניטרי לפליטים בתוך סוריה. ולבסוף, תמיכה של ארגוני סיוע בינלאומיים, דוגמת סוכנות הסיוע של האו"ם, מאפשרת לארגוני החברה האזרחית הישראלים נגישות ומעטפת לגיטימציה לפעילותם באזור, כפי שניתן לראות בדוגמה של פעילות ישראלים במחנות הפליטים הסורים בירדן.

ג. דין ותובנות

הדוגמאות לעיל, על אף שאינן מציגות את מלוא התמונה, מבהירות כי שיתוף פעולה אזרחי בין ישראלים ותושבי האזור אפשרי ומתקיים בשלל תחומים ודרכים ועם שותפים מגוונים. בחלק הקודם נסקרו התחומים השונים והוצגו חלק מהתובנות המרכזיות עבור כל תחום. מטרתו של חלק זה היא להציג ולדון בתובנות הכלליות העולות ממבט חוצה תחומים ודוגמאות. ניתן לחלק תובנות אלה לשתי רמות ניתוח שונות – תובנות המתמקדות בגורמים מבניים התומכים או מקשים על קידום שיתופי פעולה אזרחיים אזוריים, ותובנות הקשורות לאסטרטגיות ולטקטיקות של אופן ביצוע שיתופי הפעולה.

1. גורמים מבניים

התובנה הראשונה קשורה להשפעה של מבנה הארגון עצמו ובעיקר השותפים לארגון, אשר משפיעים במידה רבה על האפשרות לקיים שיתוף פעולה ועל טיבה. ישנם ארגונים לאומיים שבסיסם נמצא רק בישראל או רק באחת מהמדינות הערביות; ישנם ארגונים רב-לאומיים או בינלאומיים שפועלים בכל רחבי העולם, ולהם סניפים או פעילים מקומיים בישראל ובמדינות האזור; ישנם ארגונים ואיגודים אזוריים; וישנם ארגוני חברה אזרחית שבמסגרתם מתקיימת פעילות משותפת. ארגוני חברה אזרחית משותפים מעודדים שיתוף פעולה אזורי מעצם טבעם ודרכי פעולתם הארגונית, אך עשויים להיות חשופים ופגיעים יותר לביקורת מצד תנועות החרם. מבחינת פעילות משותפת בחסות ארגון או אגודה בינלאומית, נראה שזו תורמת ל"אפקט ההרגלה" באמצעות הקשרים המתחייבים גם עם ישראלים מתוקף החברות המשותפת בארגון. לעומת זאת, הפעילות במסגרות האזוריות מנציחה את ההפרדה המלאכותית שבין ישראל והמזרח התיכון, בעיקר לאור שיקולים פוליטיים. הדוגמה המובהקת לכך עולה בתחום הספורט, שבו קשרים בין ישראלים ותושבי האזור מתאפשרים בענפי הג'ודו, השחמט והטניס המאוגדים באגודות ספורט בינלאומיות. אך בענפי הכדורסל והכדורגל, המאוגדים בעיקר בליגות אזוריות, הקשרים אינם מתקיימים כלל וישראל משויכת למסגרות האירופיות.

שיתופי פעולה אזרחיים רבים זקוקים למעטפת פורמלית ותלויים בקיומם של הסכמים פורמליים, אשר יעניקו להם הזדמנות לנוע ולפעול במרחב חוצה גבולות לאומיים ופוליטיים. בהיעדר יחסים פורמליים בין המדינות, על ישראלים ותושבי מדינות ערביות שאין לישראל עמן יחסים פורמליים למצוא הסדרים זמניים או עוקפים

לשיתוף פעולה. עם זאת, קיומם של יחסים פורמליים, אשר לכאורה מקלים על ההתנהלות הארגונית של שיתופי פעולה אזרחיים, אינו מעיד דבר על הסנטימנט והתפיסות בציבור כלפי שיתוף הפעולה עם הצד השני. במצרים וירדן עמן יש לישראל יחסים פורמליים קיימת גם תנועה חברתית גדולה המתנגדת לנורמליזציה ולשיתופי פעולה עם ישראל וישראלים. ייתכן שדווקא בגלל קיומם של הסכמי שלום פורמליים בין הממשלות, אזרחי המדינות הללו נדרשים להוכיח לעצמם ולאחרים כי הם נותרו נאמנים לנרטיב הערבי והפלסטיני למרות ההסכמים, והם מבטאים זאת דרך התנגדות אזרחית.

בתחומים מסוימים **הקרבה הגיאוגרפית** מזמנת ולעיתים אף מחייבת שיתוף פעולה אזרחי. תחום הסביבה הוא הבולט בהם. אוכלוסיות החיות באותו מרחב מושפעות מאותן תופעות סביבתיות ומחויבות לשתף פעולה כדי להתמודד בהצלחה עם האתגרים הסביבתיים המשותפים. אולם לא רק אתגרים משותפים תומכים בשיתוף פעולה בין הקרובים גיאוגרפית, אלא גם היבטים פונקציונליים. הקרבה מאפשרת מגע מתמשך, קל יותר, זמין יותר ואף זול יותר. כך למשל, תיירים מהמזרח התיכון מוצאים את דרכם לישראל דרך ירדן בזכות קיומו של גבול משותף ושגרירויות המאפשרות להסדיר אשרות. הקרבה הגיאוגרפית והמגורים ב"שכונה משותפת" מייצרים תחושת זהות, שייכות ושותפות גורל. ההתגייסות של המועצות האזוריות בגליל העליון ובגולן לסייע לאוכלוסייה הסורית אשר נפגעה ממלחמת האזרחים מדגימה זאת. אותם גופים צמודי גדר חשו מקרוב את האירועים מעברו השני של הגבול ובחרו להושיט יד.

שיתופי פעולה רבים בין ישראלים לבין תושבי המדינות השכנות מתרחשים **באזורים פריפריאליים** לאורך הגבולות. מדובר בקהילות משני עברי הגבול שחולקות אתגרים דומים, כתוצאה מריחוקן מהמרכז הכלכלי-פוליטי במדינתן. האופי הקהילתי של הקשרים באזורים הפריפריאליים מעודד ותומך בקיומם של קשרים אלה, מתוך הבנה שנועדו לפתור בעיות משותפות. כך למשל, מענה למחסור בכוח אדם בתחום השירותים והאירוח באזור אילת והערבה ניתן על ידי עובדי "יוממות" ירדנים, שחוצים את הגבול לישראל ובחזרה. המרחק הפיזי והתודעתי מהמרכז מהווה גם יתרון בכך שהוא מאפשר לקיים קשרים הרחק מהעין הציבורית ומהשיח הפוליטי הדומיננטי, כ"חצר אחורית" שחופש הפעולה בה רב יותר והיא חשופה פחות לביקורת או התנגדות. קשרים אלה מונעים, מתואמים ומתאפשרים גם בזכות העיריות והמועצות האזוריות והמקומיות משני עברי הגבול.

לצד ההיבטים הגיאוגרפיים גם **המאפיינים השונים של התחומים** מייצרים הבדלים משמעותיים ביניהם. ניתן לראות שכל שהנושא יותר **אוניברסלי** ופחות צבוע בצבעים לאומיים – כך שיתוף הפעולה קל יותר. תחומים כמו ספורט נקשרים לסמלים לאומיים ולגאווה לאומית, ומרכיבים אלה מקשים על שיתופי הפעולה ולעיתים אף מונעים אותם. קשרים אחרים המוצגים כמקדמים ערכיים אוניברסליים נתקלים בעוצמת התנגדות נמוכה יותר. מאפיין נוסף הוא **מידת הפופולריות** של התחום המשפיעה אף היא על ההיתכנות לשיתוף פעולה ועל עוצמת ההתנגדות לו. למשל, בעוד חדשות על פעילות ספורט כזו או אחרת זוכות להתייחסות רבה בשיח הציבורי הכללי, פעילות בתחומי המדע לא מעוררת אותה מידה של שיח רגשי. כך למשל, כל ג'ודוקא או אפילו שחמטאי ישראלי המתחרה על אדמת מדינה ערבית, או ספורטאי ערבי המשתתף בתחרות בישראל, או אפילו ספורטאים ישראלים וערבים המתחרים זה מול זה בתחרות בינלאומית במקומות שונים בעולם, מעוררים עניין ציבורי רב. מאידך, מעטים בציבור מכירים את הפרויקט המדעי בירדן, או מתרגשים נוכח פרסום מאמר מדעי שכתבו במשותף חוקרים ישראלים וערבים. **תפיסת ההכרח** של שיתוף הפעולה משפיעה אף היא. למשל, בעוד שניתן להסביר שיתוף פעולה מדעי, סביבתי או כלכלי כמתבסס על אינטרס קיומי משותף, תחומי התרבות, הספורט והפנאי עשויים להיתפס כמותרות, ולכן קל יותר לבקר אותם וקשה יותר להצדיק אותם נוכח ביקורת.

מאפייני התחומים השונים משפיעים גם על **רמת שיתוף הפעולה** ואופייה. בעוד תחום הספורט מאפשר רמה מוגבלת של שיתוף פעולה המתבטאת בהשתתפות של הצדדים באותו אירוע או נכונות "לסבול" את נוכחותו של הצד השני על אדמת המדינה, בתחומי הסיוע ההומניטרי אנו רואים שיתוף פעולה המתבסס על שיתוף בידע או מצרך (sharing), ובתחומי התיירות, המדע והסביבה ניתן לזהות שיתוף המתבסס על עבודה ותיאום מתמשך בין גורמים התלויים זה בזה לשם מימוש מטרותיהם (collaborating and cooperating).

הבטחת **מימון לפעילות** היא אחד האתגרים המרכזיים של הפעילות בחברה האזרחית. מדובר בארגונים ללא מטרות רווח, אשר לא מובטחת להם הכנסה מהכסף הציבורי, ולכן עליהם להבטיח מקורות מימון אחרים לפעילותם, והם נשענים בעיקר על תרומות ותמיכת קרנות פרטיות וציבוריות. אחד המרכיבים שמשפיעים על

שיתוף הפעולה האזרחי האזורי הוא המימון למימוש המטרות והפרויקטים, ומקורו של המימון. בעוד שקיומו של מימון הוא תנאי הכרחי לפעילות, לא כל מקור כספי מסייע בקידום שיתוף פעולה אזרחי. למשל, חלק מהארגונים נמנעים באופן מוצהר ועקבי מלהסתייע במימון ממשלתי. ההפרדה בין מדינת ישראל ומטרותיה, לבין אזרחים ישראלים הפועלים באופן עצמאי מקלה על קיום קשרים אזרחיים עם תושבי האזור. לעומת זאת, מימון מגורם ישראלי רשמי או ממשלתי פוגע במימוש הקשרים. יותר מכך, מימון מהממשלות מעיב על עצמאות החברה האזרחית, ומעלה חשד שאולי בשיתוף הפעולה מסתתרים אינטרסים זרים.

לא רק מימון ממשלתי מסייע לארגונים לפעול אלא גם קיומה של מעטפת ממשלתית. ללא מעטפת תומכת, סיוע בירוקרטי או לפחות אישור שבשתיקה, שיתוף הפעולה לעיתים אינו מתאפשר. כל כניסה של אזרחים זרים לישראל, וכניסה של ישראלים למדינות ערביות, המתחייבת לקיומו של שיתוף פעולה ישיר, מצריכה אישורים מטעם המדינה. לעיתים, יש צורך בסיוע גדול יותר מטעם המדינה, אשר תושיט יד באופן אקטיבי ותסייע; החל מסיוע של משרד הפנים בקבלת אישורי כניסה לאזרחים ממדינות שאין לישראל הסכם פורמלי עמם, דרך משרד החוץ ונציגותיו המסייעות בתהליך שכזה, ומנגנוני הביטחון שיכולים לאסור או להתיר פעילויות. המעטפת הארגונית והבירוקרטית לעיתים חשובה הרבה יותר מהמימון עצמו. ולראיה, המדיניות המקלה שמרוקו נוקטת כדי לאפשר לתיירים ישראלים רבים לבקר בה בכל שנה, לעומת המדיניות הישראלית המחמירה כלפי תיירים ממרוקו וממדינות האבחון, המקשה על תושבי האזור לבקר בישראל ומותירה את פוטנציאל התיירות מהאזור נמוך ובלתי ממומש.

מרכיב נוסף התומך בקיומם של שיתופי פעולה הוא קרבה תרבותית וזהותית. קרבה זו מחברת בין קבוצות שונות בחברות האזרחיות של ישראל והאזור באמצעות קשרי תיירות, תרבות, דת, מורשת ועוד. קשרים אלה מדגישים את קיומם של מרחבי שייכות תרבותיים מורכבים ואת העובדה שהגבולות הלאומיים אינם חופפים למרחבים אלה. יהודים, ערבים, מוסלמים ונוצרים נעו מאז שחר ההיסטוריה מקצה לקצה, השפיעו אלה על אלה והותירו את חותמם. ישראלים-יהודים יוצאי ארצות ערב והאסלאם ותושבי המזרח התיכון חולקים עד עצם היום הזה זיכרון היסטורי משותף וגעגוע לשפה, לתרבות ולמקום. קשרים אלה חזקים במיוחד בין יוצאי מרוקו ועיראק החיים בישראל לארצות מוצאם ותרבותם, על אף היעדר יחסים דיפלומטיים עם מדינות אלה. על אף הגעגוע והקשר העמוק, היעדרה של תשתית מדינית אינה מאפשרת את מימוש הפוטנציאל הרב הגלום בקשרים אלה. עם זאת, קשרים המבוססים על זהות, תרבות וערכים משותפים מדגימים עד כמה עמוק הקשרים האזרחיים בין ישראל והאזור יכולים להגיע ומכשירים את הלבבות ואת דעת הקהל להשלמה עם קיומם של שיתופי פעולה גם בתחומים אחרים.

2. אסטרטגיות וטקטיקות לקידום שיתופי פעולה

לצד התובנות המבניות של שיתופי פעולה אזרחיים אזוריים, בחלק זה יוצגו תובנות הנוגעות לאסטרטגיות ולטקטיקות של קידום שיתופי פעולה. המבט הרחבי בין התחומים והדוגמאות השונות מאפשר לגבש כמה עצות "עשה" ו"אל תעשה" בתחום, שיכולות להעמיק את הבנת הנושא ולסייע לעוסקים בתחום.

האתגר הגדול ביותר שעומד בפני ארגונים המעוניינים לקדם שיתופי פעולה אזרחיים אזוריים הוא הסוגייה הפלסטינית. הסכסוך הישראלי-פלסטיני מהווה לעתים סיבה לשיתוף פעולה בין ארגונים המעוניינים לקדם שלום, אולם תמיד הוא מהווה אתגר שיש להתמודד עמו. ההתנגדות הציבוריות ופעילותן של תנועות החרם מרתיעות את בעלי העניין בקיום הקשרים ומצמצמות את היצע ההזדמנויות ומרחב הפעולה. בנוסף, ארגונים רבים, בייחוד ארגונים שהם גם ארגוני שלום, מבינים כי בפעילותם יש סכנה של פגיעה בקידום השלום – אם הם יראו שניתן לקדם שיתופי פעולה עם מדינות ערביות על אף המשכו של הסכסוך, המוטיבציה של ישראלים לפתור את הסכסוך עשויה לרדת. אל מול כל האתגרים הללו, הצעד האסטרטגי והטקטי האפקטיבי ביותר הוא שיתוף פעולה עם פלסטינים, כולל פלסטינים אזרחי מדינת ישראל. פעילות משותפת עם הפלסטינים, לא בפטרונות אלא כשותפות שווה, לא מאפשרת להתעלם ולדלג מעל הסוגייה הפלסטינית מחד, ומאידך, מכשירה פעמים רבות את שיתוף הפעולה עם ישראלים עבור אזרחי המדינות הערביות.

לנוכח האתגר שמציב הסכסוך הישראלי-פלסטיני, ופעילותן של תנועות החרם, פעמים רבות נעזרים הצדדים בגורם שלישי. מעורבות של צד שלישי שאינו חלק מהאזור מסייעת מאוד, ולעיתים הכרחית לקיומו של שיתוף פעולה. המעורבות יכולה לבוא לידי ביטוי במימון, הענקת חסות למפגשים, העמדת מרחב פעילות פיזי ניטרלי לטובת מפגשים, או אף במתן חסות פוליטית ולגיטימציה.

באופן דומה, אחד הכלים שמסייעים להתגבר על המתח הפוליטי והמגבלות על שיתוף פעולה הוא **התרחקות מהשיח הלאומי** ומההגדרות הלאומיות. זה בא לידי ביטוי בעמעום סמלים לאומיים או העלמתם, בבחירת נושאים ופרויקטים א-לאומיים ככל שניתן, או בנושאים אוניברסליים המתייחסים לכל בני האדם בצורה שווה באשר הם בני אדם. כחלק ממגמה זו נוטים ארגונים רבים להישען על מחקר ומדע כשפה אוניברסלית משותפת, המניחה בסיס עובדתי מוסכם שאינו מושפע מהנרטיב הלאומי של כל צד.

מרכיב נוסף שחזר על עצמו בדוגמאות בשלל התחומים, המבטיח עבודה משמעותית מתמשכת הוא קיומו של **"משוגע לדבר"**. מתוך הדוגמאות עולה חשיבותו ומרכזיותו של "היזם החברתי". מדובר בבני אדם החשים מחויבות רבה לתחום עיסוקם, משקיעים בו את מלוא זמנם ומרצם, ומצליחים לסחוף אחרים לפעילות בתחום. אותם מנהיגים חברתיים מהווים עוגן מתמשך לפעילות בחברה אזרחית המאופיינת בתחלופה גבוהה של פעילים, בפעילים מזדמנים, ובקשיים ארגוניים וכלכליים.

חשיבות רבה מיוחסת לתנועה האנושית הפיזית של ישראלים המבקרים במדינות האזור, ושל תושבי האזור המבקרים בישראל. תנועה זו גם אם מוגבלת גורמת ל"אפקט הרגלה" והופכת את הקשרים לעניין שבשגרה. הסיקור שתנועה זו זוכה לו באמצעי התקשורת וברשתות החברתיות בישראל ובאזור, גם אם אינו תמיד חיובי, מעודד שיח פתוח ומורכב אודות ישראל וקשריה עם המרחב הערבי והמוסלמי. התוצאה היא שהציבור במזרח התיכון כבר לא מתרגש כבעבר כאשר שיתוף פעולה נחשף, ואפקט ההרגלה מצליח בהדרגה להגדיל את מספר שיתופי הפעולה והיקפם.

אחד ממרחבי הפעולה המרכזיים שמסייעים היום בקידום קשרים אזרחיים חוצי גבולות הוא **המרחב הווירטואלי**. מרחב זה, המבוסס על רשת האינטרנט, מאפשר תקשורת חופשית, זולה ויעילה שאינה תלויה בהסכמים פורמליים בין מדינות או בהכרה פוליטית כלשהי. בעזרת המרחב הדיגיטלי קל יותר היום לשתף, להיחשף וליצור יחד ידע, תרבות ואמנות ואף להוביל קמפיינים חברתיים משותפים. לנוכח משבר הקורונה, עלתה חשיבותו והתבססה פעילות נרחבת יותר במרחב הווירטואלי לאור המגבלות על מפגשים פנים-אל-פנים. הפעילות הגוברת ברשתות החברתיות מאפשרת יצירת קשרים חדשים, ביסוס אמון הדדי, תחזוק קשרים קיימים ואף הפיכתם לקשרים של ממש, כאשר לצד המרחב האינטרנטי מתקיימים גם קשרי תירות בין המדינות.

ד. סיכום

השיח על אפשרות לקדם נורמליזציה בין מדינות ערב לישראל מתמקד לרוב בשאלות של הכרה מדינית פורמלית, שיתופי פעולה ביטחוניים, ולעיתים גם בהיבט הכלכלי שנובע מהם. תשומת לב מעטה מדי מופנית לחברה האזרחית, בייחוד נוכח חשיבותה לקידום נורמליזציה. שיתופי פעולה אזרחיים בין מדינות וארגונים נעשים בראש וראשונה על ידי בני אדם. ההסכמים הפורמליים, על אף חשיבותם הרבה וההכרחית לעיתים, אינם מספיקים לבניית יחסים נורמליים בין העמים – לשם כך צריך יחסים ברמת החברה האזרחית, הזוכים בלגיטימציה רחבה, ומהווים תשתית אנושית לפעילויות משותפות והשגת מטרות משותפות.

מטרתנו של מאמר זה לנתח שיתופי פעולה אזרחיים. הוא מציג מגוון רחב של שיתופי פעולה המצליחים להתגבש ולהתממש על אף קשיים רבים ואתגרים אותם מציב המשכו של הסכסוך הישראלי-פלסטיני, אשר מציב רף ליחסים בין מדינת ישראל לבין מדינות ערב. ניסיון העבר המוצג בדוגמאות מספק אפשרות ללמוד ולהפיק תובנות רבות בכל הקשור לדרכים ולאופן בו ניתן לקדם שיתוף פעולה אזרחי בתנאים והאתגרים הקיימים. תובנות אלו עשויות לסייע למי שמעוניין לקדם שיתופי פעולה אזרחיים אשר יתרמו לקידום יחסים של שלום, ויהוו בבוא העת תשתית טובה יותר לקידום שלום אזרחי, כאשר התנאים הפוליטיים יבשילו. ייתכן כי השלום לא יוכתב מלמעלה כלפי מטה, בהחלטה של הנהגה פוליטית, אלא דווקא יצמח מלמטה בעבודה יומיומית ומתמשכת של אזרחים. חברה אזרחית תוססת ופעילה, המקיימת קשרים ושיתופי פעולה חוצי גבולות פוליטיים, היא תרומה משמעותית לכינון יסודות לשלום יציב ומשמעותי.

מאמר זה אינו מציג תמונה שלמה של שיתופי הפעולה האזרחיים בין ישראלים ותושבי המזרח התיכון. ברור כי ישנן דוגמאות נוספות, וכי ניתן לגזור תובנות נוספות מתוכן. ישנה עוד עבודה מחקרית רבה שיש לעשות בהבנת התחום ובעיצוב הלקחים והתובנות מתוך הניסיון הקיים. אנו מקווים שמחקר זה מרים תרומה מסוימת, ומצטרף למאמצים הנוספים של הפועלים בתחום ועומלים על בניית יחסים של שלום באזור.